mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI:

DR. BLAU LAJOS.

HARMINCHATODIK ÉVFOLYAM.

1919. : JANUÁR—ÁPRILIS : 1. és 4. SZÁM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST.
1919.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni szíveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 12 korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 6 korona.

TARTALOM.

Társadalom.

Dr. Blau Lajos, Neumann Ede — — — — — 1
Dr. Neumann Ede élete és pályája — — — — 4
Dr. Mezey Ferencz, Emlékezés Dr. Bacher Vilmosról — — 8
Társadalmi Szemle — — — — — — 13

Tudomány.

Dr. Blau Lajos:
- A keresztény Archeologia zsidó szempontból 14
- Néhány észrevétel a classica philologia történetéhez zsidó szempontból — — 21
- Az egyptomi zsidók történetéhez — 25
- Magikus négyszögek — — — 30
- Rephaim. Palesztina és Föniczia történelemelőtti kulturája — — — — 34

Dr. Weisz Miksa:
- הגיביא — — — — — 40
- Geniza töredékek III. — — 42

Dr. Klein Sámuel, Héber helynévmutató Bacher „Agada der Tannaiten" művéhez — — — — 47

HELYREIGAZITÁSOK — — — — — 51

Irodalom.

Dr. Blau Lajos:
- Adalékok a zsidó eskü középkori történetéhez — 52
- IMIT 1918. évkönyve — — 54

Irodalmi Szemle — — — — — — 56

Vegyes.

Irodalmi hirek.

A Magyar Zsidó Szemlét illető minden küldemény Budapest, IV. Váci-utca 85. IV em. cimzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

TÁRSADALOM.

Neumann Ede
1859—1918.

A háboru borzalmait követő spanyol járvány, a mely az itthon maradottak közűl szedte áldozatait, 1918. dec. hó 12 én elragadta férfi kora delén alkotó ereje teljében a modern magyar rabbikar fejét és diszét, a nagykanizsai hitközség nagynevű főrabbiját, dr. *Neumann Edét.* Vele finom lelkü, széles műveltségü, hivatásáért buzgó, fáradhatatlan tevékenységü férfiu szállt sirba. Most, hogy felocsudtunk a sulyos csapásból, melyet hirtelen elköltözése mért reánk, kartársaira és barátaira és az égető fájdalom csendes fájó emlékké alakul át, áttekinthetjük e gazdag nemes élet tartalmát, a mely oly váratlanul ketté tört.

Neumann Ede, jámbor szülők gyermeke, tiszta lelkesedésből lépett a rabbipályára, melyre zsenge gyermekkora óta készült. Ő volt az első, ki az 1877-ik évben megnyilt Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába belépett és ehhez képest az első rabbi, ki az intézeten (1883) felavattatott. Nagy tehetségeihez és jeles képzettségéhez képest kezdődött pályafutása, a 25 éves fiatal embert a tekintélyes nagykanizsai hitközség választotta meg főrabbijául mint Fassel B. H. utódját. A buzgalom, a mely a lelkes fiatal rabbit áthatotta, soha nem lankadt, 36 éves tevékenysége alatt inkább mélyült és tisztult. Példás lelkiismeretességgel látta el az összes rabbi teendőket, a szószéken és tanitói kathedrán, a hivatalban és társadalmi téren egyaránt. Mindenhez volt ideje és ereje, érzéke és kedve. Igaz pap szellemében állandóan és buzgón ápolta a felekezetek között a társadalmi békét, a város minden nemes ügyének kész szolgája és támogatója. A város közművelődési törekvéseinek valóságos oszlopa, végül a polgárok bizalmából vezére, mint a közművelődési egyesület elnöke. Széles általános műveltségénél fogva e tisztségre valósággal rátermett, maga is szóban és irásban gyarapitotta a közműveltséget. Az egyoldaluság és specializálódás, melyek

korunkat jellemzik, *Neumann Ede* fölött nem tudott urrá lenni. Hajlamainál és tudásánál fogva a tudományos munkálkodásra volt predesztinálva, de tudott a közjóért személyi áldozatot hozni — hivatala és hivatása erdekében egyéni hajlamait háttérbe szoritotta. Első sorban pap volt és hol ez a hivatás szólitotta, készséggel engedelmeskedett. Időt és fáradságot nem kimélve, hitközségén kivül is nagy papi tevékenységet fejtett ki. Példaadó rabbi volt. Példaadó volt a Rabbiképző, az alma mater tiszteletében is, melynek mint a vezérlő bizottság régi tagja kiváló szolgálatokat tett.

Rabbi működése hitközsége körét messze tulhaladta nagyarányu tevékenysége által, melyet mint az Országos Rabbiegyesület ügyvezető alelnöke, majd elnöke kifejtett. Nemcsak egyik alapitója volt ennek a nehéz alkotásnak, hanem valósággal lelke is. Vezére és szolgája egy személyben. A nagy átalakulás, a melyen a zsidó hivek az utolsó két emberöltőn átmentek, természetszerüen a rabbikart sem hagyta érintetlenül. Az árnyalatok, melyek megvannak a hitközségekben, legalább oly mértékben vannak meg a rabbikban. A különféle lelkületü, nevelésü, müveltségü, gondolkozásu, érzésü rabbikat egy kalap alá hozni lehetetlennek látszó feladat volt, éppugy ezeket együtt tartani. Ez csak Neumann kitartásának, ügyességének és főkép finom tapintatának sikerült, a mellyel minden ellentétet és nehézséget el tudott simitani. Ebbeli érdemeit csak az tudja kellően értékelni, a ki az ügyeket belülről ismeri és a dolgokat ugy látja, a hogy történtek és nem ugy, a hogy gyüléseken, beszédekben és irásokban festettek. Ha valamire, ugy a rabbiegyesület elnökségére illik a talmud mondása: nem uralkodást, hanem szolgaságot adok nektek. Neumannt azonban, ki belső meggyőződésből, az ügy iránt érzett tiszta lelkesedésből vállalta ezt a tisztséget, semmi sem kedvetlenitette el. Egyenesen, czéltudatosan haladt a jónak felismert uton. A rabbiegyesület volt az eszköz, mellyel a rabbiállás erkölcsi és anyagi emelését el akarta érni. Kiváló egyéni tulajdonságaival a legalkalmasabb ember volt e czél elérésére. Megnyerte a mértékadó tényezőket, első sorban *Mezey Ferenczet*, kihez szoros régi barátság füzte és ki a rabbikérdésről Neumannal teljesen egyetértett. A közvélemény kedvező hangulata a rabbiállás emelése iránt, a mely pl. az utolsó pesti választásnál is megnyilatkozott, bár öntudatlanul jórészt Neumann állhatatos és következetes tevékenységének folyománya. Az ORE tekintélye a hatóságoknál és más felekezeteknél határozottan az ő érdeme. A látható sikerek is jelentékenyek ugy a kormány-

zatnál, mint a hitközségeknél. Neumann figyelme az összes kérdésekre kiterjedt, egyik fötörekvése a rabbik nyugdijintézetének megteremtése volt, a mi annyi balsors után a megvalósulás utjára terelődött. A hitoktatás tantervének megreformálása, az istentisztelet egyöntetűvé tétele és sok más ügy kiváló gondját képezte. Ezek mellett maga végezte a rengeteg munkát és időt igénylő adminisztrácziót, szerkesztette, jórészt maga irta az Egyesület hivatalos közlönyét, a *Magyar Izráelt*. Mindent dijtalanul, sőt hivatalos személyi költségeinek a sajátjából való fedezésével. A rabbikar ügyének valóságos rajongója volt, mintegy életcélnak tekintette. Volt benne valami a próféták és nagy rabbik önzetlenségéből a közért való lelkesedéséből, a mi modern embernél ma már nagy ritkaság. Arany betükkel irta be nevét a magyar rabbik történetébe.

E kiterjedt gyakorlati tevékenység mellett, a mely annyi gonddal, nem ritkán izgalommal járt, még maradt ideje és ereje irodalmi tevékenységhez, miről az ezután következő közlemény bibliográfiai képet ad. Sokoldalu tudás, szilárdan megalapozott általános müveltségen felépülve, vas szorgalommal párosult nála. Ügyesen forgatta a tollat, finoman és lelkesen, a milyen egyénisége volt. Irásait stilusukról fel lehet ismerni. Leginkább a theológiához és történethez vonzódott, valamint a vallásbölcsészethez és pedagógiához. Mindezekben nagybecsü alkotásai vannak. Sok irodalmi terv foglalkoztatta és áhitozott azon idő után, midőn ezeket szive szerint megvalósithatja. A gondviselés, fájdalom, másképp döntött. A két kötetes népszerü zsidó történet, melynek megirásával az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat bizta meg és a mely nagyon a szivén feküdt, minthogy erre közönségünknek nagy szüksége van, most más szerzőre száll. Tudására és szellemi irányára első sorban *Bacher Vilmos* és *Goldziher Ignácz* hatottak, kikhez igaz tanitványi hálával és szeretettel ragaszkodott és kik őt nagyon kedvelték és reá büszkék voltak. Első nagyobb publikácziója után itélve, e nagy tudósok mintájára dolgozott volna ő is, ha életfolyása más terekre nem sodorja.

Ecseteltük ezekben nagy vonásokban *Neumann Edét*, mint a köz emberét, utoljára hagyva azt, ami benne a legvonzóbb volt — a magán embert. Bájos ember volt, kedves férj, szerető atya, hű barát. Családi élete, melyet a hozzá méltó nagy asszonnyal élt, a legszebb példa volt hiveinek. Boldog volt a szeretetben, mellyel gyermekei és unokái körülvették és e boldogságot kedves egyéniségének, igaz jóságának köszönhette. Szeretetet vetett és szeretetet aratott. Ez övezte a kedves jó embert barátai körében is, kikhez törhetetlen hűséggel ragaszkodott. Elragadó érté-

kes egyénisége felekezetünkön kivül is barátokat szerzett számára, kik korai távozása fölött megható szavakban fejezték ki fájdalmukat, részvétükct. *Neumann Ede* szép emléket hagyott hátra mindenkinél, kivel érintkezett, örök hűséget biztositott magának azoknál, kiket barátságával megajándékozott. Korán távozott, felejthetetlen jó barátom, hadd szentelek egy könnyet emlékednek.

Neumann Ede egész ember volt, egyaránt kiváló mint ember, mint rabbi, mint iró. Minden irányban hervadhatatlan érdemeket szerzett és fényes lap illeti meg a rabbikar és a magyar zsidóság történetében. Örök áldás az igaz férfiu emlékére.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

NEUMANN EDE ÉLETE ÉS PÁLYÁJA.

Dr. *Neumann Ede* 1859. október 26.-án, Budapesten született; édesatyja széles körben tisztelt kereskedő, egyik nagybátja tekintélyes orvos, másik, Neumann Fülöp, három évtizeden át a budai hitközség elnöke és a hatvanas években annak a notabilis gyülekezetnek tagja volt, amelyben a magyar zsidóság legkiválóbb vezérférfiai foglaltak helyet.

Nagyon vallásos neveltetésben részesült és már öt éves korában eredeti szövegében olvasta a Szentirást.

A budapesti evangelikus főgimnáziumban tett érettségi vizsgát. A budapesti tudományegyetemen — ahol különösen mint Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin, Kármán Mór, tanitványa folytatott filozófiai, nyelvészeti és pedagógiai tanulmányokat — nyert bölcsészettudori oklevelet. Theologiai tanulmányait a budapesti Országos Rabbiképzőintézetben végezte, ahol 1883. február havában elsőnek avatták rabbivá. E tanulmányokat külföldi könyvtárakban végzett kutatások egészitették ki. Első, a muhammedán József mondáról megjelent könyvét a vallás és közoktatásügyi miniszterium adta ki.

A nagykanizsai izr. hitközség 1883.-ban választotta lelkészének és egy évi müködés után véglegesen reá ruházta a főrabbi és iskolafelügyelői tisztet, amelyet előtte Szántó Májer, Löw Lipót és Fassel H. B. viseltek. Ezt a hivatalt töltötte be haláláig noha több alkalom kinálkozott

lelkészi tevékenységének sokkal nagyobb körben való folytatására.

Müködésének vezéreszméje: a vallásos hagyomány tiszteletét összhangzásba hozni a kulturával, kiválóan pedig a nemzeti kultura érdekeivel és igényeivel. Meghonositotta a magyar szót az istentisztelet egész körében és ettől az elvtől irányitva létesitett az ifjuság nevelésének szolgálatában álló uj intézményeket Magyarországon elsőnek, amelyeket egyéb gyülekezetekben is az általa meghatározott formák közt honositottak meg; pld. a nők konfirmációja, a hitoktatás egyes ága (Talmud Tora).

Kivette részét a város kulturális és humanitárius vállalkozásaiból és törekvéseiből. Elnöke volt a város szegényügyi és óvodai, alelnöke a közegészségügyi bizottságának; alelnöke a nagykanizsai irodalmi és müvészeti körnek.

A háboru kitörése óta a katonák gondozása napi müködésének legjelentősebb tárgya. Ugy a városban állomásozó nagyszámu katonaság lelki gondozását, valamint a városban fennálló nagy kórházak betegeink és sebesültjeinek folytonos látogatását teljesen önzetlen, nagy lelkiismereteséggel és lelkesedéssel végezte. A közjótékonyságnak a hazáért küzdők és azok hozzátartozóinak támogatására való irányitásában is jelentős érdemeket szerzett.

Jegyzője volt az 1889 évi győri rabbigyülésnek, amely nagyrészt az ő kezdésére létesült és az 1895 évi budapesti országos rabbigyülésnek: elöljárósági tagja és jegyzője a IX. községkerületnek (Zala és Somogy megye) és ebben a minőségben a kerület jelentéseit és közgyülési, valamint elöljárósági jegyzőkönyveit szerkesztette.

Az Országos Izr. Tanitóegyesületnek tiszteletbeli tagja volt.

Neumann az Országos Rabbiegyesületnek elnöke volt. Alapszabályait ő dolgozta ki és fennállása óta jóformán ő intézte összes ügyeit. Ezen egylet közlönyének, a „Magyar Izrael"-nek megalapitója és tize évig volt szerkesztője, amely tisztet teljesen önzetlenül látta el.

Kezdeményezésére és szerkesztése mellett adta ki az Egylet magyar-héber katonai imakönyvét, amely 30.000 példányban forgott a hadsereg zsidó hitü katonáinak kezein,

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1905. december 2.-án az Országos Rabbiképzőintézet vezérlő bizottságának tagjává nevezte ki, amely intézet uj tantervének egyik részlete az ő javaslata szerint készült.

Az egyetemes hitoktatási tanterv kidolgozásában, mint a szerkesztő bizottság tagja, tevékeny részt vett. A tanterv — számos intézkedésében — az ő irányelveit valósitotta meg; a középiskolák 8.-ik osztályának tantervét ő készitette.

Az országos izraelita patronázs nagykanizsai bizottságának elnöke volt.

Neumann sokoldalu irodalmi müködést fejtett ki. Több önálló munka és számos filozófiai, pedagógiai, teologiai, történelmi és más tárgyu, kisebb-nagyobb értekezés és tanulmány szerzője, amelyek magyar és külföldi gyüjteményes müvekben és folyóiratokban jelentek meg.

Felolvasásokot tartott Budapesten, Nagykanizsán, Szombathelyen, a következő tárgyakról: A jellemről. A müveltségről. A hitoktatás irányelveiről. A prófétákról. Győry Vilmosról. A XX. század küszöbén. A Bibel Bábel kérdésről. stb.

•

Neumann 1884.-ben nőül vette Kayserling Emmát, Dr. Kayserling Majer pesti rabbi leányát, Németország egyik legrégibb és legelőkelőbb zsidó tudós familiájának sarját.

Három gyermeke volt: Leánya, Weisz Ernő tekintélyes nagykereskedő neje; fiai: Dr. Naményi Ernő külföldön végzett közgazdasági tanulmányokat, Dr. Naményi Lajos pedig orvos.

•

Dr. Neumann Ede irodalmi működése:

A „Magyar Izrael" cimü folyóiratot szerkesztette. összes vezércikkeit és tartalmának tekintélyes részét maga irta.

A nagykanizsai izr. hitoktatási intézményekről 1903-1913. minden évben pedagógiai dolgozatokat tartalmazó értesitőket adott ki.

Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent Egyetemes Irodalomtörténetben ő irta a héberekről szóló részt.

Önálló könyvei.

A muhamedán József monda eredete és fejlődése 1881.
Hitszónoklatok és beszédek. (1886.)
Zsidó vallástörténet. (2. kötet, 1894—1897.)
Rövid héber nyelvtan (1895.)
Kayserling M. (1908.)
Az Asszir korszak prófétái és a zsidók története. (1908)
Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattól kiadott Szentirás számára a három nagy próféta forditása. (1903.)

Értekezések.

Magyar Tanügy: VII. évf. (1878.) A francia tanárképzés E. Berrot beszéde. Forditás franciából.

Szombati Ujság I. (1882.) A karácsonyfa a zsidó családban. A zsidó a magyar közmondásban. Deák Ferenc emlékezete. Az Earl of Shafterbury beszéde a londoni meetingen. A zsidó kérdés. A zsidók Chinában. Haladásunk. Auerbach Berthold. A Frankel-Graetz féle folyóirat... A babiloni talmud. Lapszemle angol, francia és német szaklapokból.

A londoni meetingen a zsidók ügyében mondott beszédek forditása angolból, (1882.)

Kayserling a tiszaeszlári vérvád. (1882). és az uzsora és a zsidóság. (1882.) forditás németből.

Magyar Zsidó Szemle. I. (1884.) A zsidó dogma. Hitoktatási tanterv. II. (1885.) Zsidó temető Nagykanizsán. Az Énekek Éneke. A nagykanizsai zsidóközség statuma. III. (1886.) Országos Rabbiegyesület. IV. (1887.) A legrégibb zsidó felekezeti lap. A boroszlói rabbigyülekezet. VI. (1889). Deák Ferenc egy nagykanizsai rabbiról. VII. (1890). Rendeletek a zsidók összeirásáról. A zsidók letelepedéséről. XII. (1895.) Chóber Cháber. XIV. (1897.) Jochanan élete. XVIII. (1901.) Lőw Imánuel beszédei. XXI. (1904.) Vallásoktatásunk; Ben József név alatt a westfáliai imakönyv.

Cikkek a Neuzeitben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, Egyenlőségben, a Jewish Encyclopediában és politikai lapokban.

Zalavármegyei évkönyv a milleniumra: A nagykanizsai izr. hitközség multjából. (1896)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve I. (1895.) A zend vallás befolyása a zsidóságra. II. (1896). Görög és római irók zsidókról. V. évf. (1899.) Philippson Lajos. VII. (1901.) Nietzsche és a zsidóság. XI. évf. (1906). Kayserling M. XIII. évf. (1908). A német zsidók önvédelme. XV. évf. (1900.) Az osztrák zsidók hitfelekezeti szervezkedése. XVIII. évf. (1913.) Philippson Lajos.

Magyar Zsidó Almanach: Geiger Ábrahám 1911.

Cultur Almanach II. A zsidóság optimizmusa 1912.

A nagykanizsai izr. hitközség iskoláinak értesitőjében. (1889.) a hitoktatás a zsidó népiskolában.

EMLÉKEZÉS DR. BACHER VILMOSRÓL

(ARCKÉPÉNEK LELEPLEZÉSE ALKALMÁBÓL). 1919. március 2-án.

— Elmondotta Mezey Ferenc dr. —

Amióta e hajlékból örökre elköltözött annak a szelleme, akinek emlékezétével az igaz kegyelet eme perceit megszentelni kivánjuk, azóta véres harcok dulták fel az emberiség nemes vetéseit. E minden cselekvésünket és érzelmi nyilvánulásainkat lenyügöző világesemények közepette nem volt szabad nekünk őt álmában zavarni. De mintha a világnak és hazánknak végtelen szenvedései között el is veszitettük volna a hála biztos utját hozzá, akinek nagysága pedig a dicsőségünk, akinek hatalmas életműve soha el nem halványuló fényességünk. Hiszen még ma is, mikor a véres csaták zaja elnémult, ám a pusztaságokon a mardosó kétség rakott fészket, csak egy iránta való mélységes szeretetben és hálában, a törekvései iránti megértésben összefonódó meghitt kis körből közelitjük meg csendes áhitatban az ő emlékét, mi közben borongó lelkünkből az a fájdalmas vigasz fakad, hogy a Gondviselés megkimélte az ő nagy szivét attól, hogy az emberiség erkölcsi vivmányainak romjai mögött szaggatott testű hazáját porban vonaglani lássa. Égi fenség szárnyai alatt pihenő halhatatlan szelleme könyörögjön egy szebb jövő reményében küzdő és szenvedő hazánkért.

Hivatottságomat és e kegyeletes együttlét kereteit is tulhaladná, ha a szellemóriás *Bacher Vilmos* tudományos munkája szinte megbecsülhetlen értékeinek foglalatjához akarnék nyúlni. Ennek a működésnek már mélysége és kiterjedése is olyan méreteket mutat, hogy széditő a gondolat is, hogy a tudomány e nagy bányászát tárnáiba kövessük. Csak a felületen maradhatunk és csak egy-egy drágakőnek fénye az, melynek káprázata felénk tündöklik. Csak annak az áldásnak melegét érezzük, mely földi pályafutásából reánk áradt és azt a hatást, mely az egyetemesség szellemi szövevényeiben termékenyitőleg él és nemzedékek utjaira világit.

Dr Bacher Vilmos világraszóló hirnevét egy félszázadot betöltő irodalmi munkássága állapitotta meg. Külön könyvtárt alkotó művei kiterjednek a zsidó tudomány minden ágára, felölelik a szorosan vett keleti irodalmat. A Szentirás magyarázat terén művei korszakosak és ez alapon minden idők legnagyobb irástudói közé emelkedett. Azok előtt, akik a felekezet körén kivül eső, néha tényleg elfogultabbak megbecsülését nagyobbra értékelik, érdekkel birhat, hogy kiváltképpen a protestáns világban, ahol a bibliai ismeretek hatalmas művelőkre találtak, Bacher nagysága és itélete előtt szintén feltétlenül meghajolnak. Áll ez különösen a külföldre, mely e jeles férfiut általában is nagyobb mértékben méltatta. Agádikus műveivel a tudós világ csodálatát vivta ki. A tengernyi anyag gyűjtésével, kritikai átkutatásával és rendszeres feldolgozásával a rabbinikus irodalom terén uj ösvényeket vágott, melyek előtt a szaktudomány legjelesebb képviselői bámulattal állottak meg. Forrásokat nyitott meg, melyekből a tudósok időtlen időkig meriteni fognak és amelyekben a laikusok is sok gyönyörűséget találhatnak. E nembeli munkái önmagukban véve egy egész életre való buvárkodásra is elegendők lettek volna. Ám de Bacher szüntelen kutatásainak ez csak egy részlete volt. Hiszen önálló műveinek és dolgozatainak pusztán cimei egy kötetre való anyagot szolgáltatnak. Hivatott utóda és bibliografusa szerint közel 50 önálló művet és 600-at meghaladó értekezést és cikket irt, amelyek a zsidó és orientalista tudományok minden szakára kiter-

jednek. Széles kört ölel fel az ő munkássága, melyet önállóság, felfedezések, mélyreható alaposság jellemez. Alkotásaiban erő és öntudatosság van, minden részleten rajta van a lelkiismeretes vasszorgalom bélyege. Ennyi és ilyen munka láttán szinte hihetetlennek látszik, hogy mindez egy agynak produktuma volt, hogy azt egy kéz vetette papirra. Pedig e mellett más nagy agymunkát is végzett. És ezek az irásművek nem voltak muló értékűek, nem is jelentéktelen körök okulására és birálatára voltak szánva. Becsök maradandó és nagyobbára a világ tudós elméihez szállottak, egész szakokra megtermékenyitöleg hatottak.

És az exakt tudós e mellett költői lélek is volt. Költészete megnyilvánul az ágada ragyogó termékeinek feldolgozásában, az uj héber poézis, a keresztény allegoria hatásainak ismertetésében, az arameus, arabs és perzsa költészet méltatásában. De önmaga is jeles héber és német költeményekbe öntötte nemes érzéseit. Költői hangja néha átcsendül még tudományos irásainak egy-egy részletén is. Alanyi érzelmeit tükröztető és családi szentélyén áldozó költeményei vidám életfelfogásnak hódoló alkalmi poémái meglepően szépek, szellemességtől szikrázók. De a kiválló ingéniumra oly jellemző szivbeli nyilvánulássinak e meghatő emberi dokumentumait még ereklyékként őrzi a féltő gyöngeség.

E gazdagságánál és hatalmas arányainál fogva e téren szinte egyedül álló tudományos élet egyik része a magyar zsidóságot külön érdekli, mert kultur-történetéből magasan kiemelkedik. Ilyen a Magyar Zsidó Szemle cimű folyóirat szerkesztése, mellyel megnyitotta ebben az országban a rendszeres zsidó tudományos buvárkodás utját és lendületet szerzett sok társadalmi akciónak. Ilyen az MIT évkönyve, mellyel az irodalom zsidó vallásu művelőit a zsidósághoz közelebb hozta és e réven az eddig elárvult nemesebb zsidó élet iránt szélesebb területen is érdeklődést keltett. De talán legnagyobb, mert legáltalánosabb hatása volt a biblia forditása körül kifejtett óriási munkájának, mely monumentális művével örök hálára kötelezte a magyar zsidóságot.

Ám mégis legközelebb áll ma itt hozzánk ez intézeten való működése. Ha erre gondolunk, ugy az ő letűnése

feletti fájdalmas sebünk kiujul. Ismét látjuk veszteségünket ujból átérezzük, hogy mije volt ő szemináriumunknak, — büszkesége, disze és oszlopa. És ködbe borult érzelmeinkből bontakozik ki hálánk, hogy a kegyelet szárnyain szálljon feléje. Intézetünknek, mely a hazai zsidóság belső küzdelmeinek kiemelkedő historiai alkotása, megnyitásától kezdve haláláig tanára, majd igazgatója volt Bacher Vilmos. A zsidó tudományos életnek e sok ellenséges áramlat által körül hullámzott szigetén magaslott ki nagysága. Pártos szellem és az önön alkotásaink ellen törő ősi bűnök nem zavarták. Szuverén módon helyezkedett tul minden méltatlanságon. Férfiu volt, aki rendeltetésének és igazának tudatában haladt el a zsidó közéleti tevékenységet gyakran kisérő szomoru jelenségek mellett. Kiapadhatlan tudása és jellemének fenköltsége szinte megközelithetlen bástyát vontak köréje. Mint tanitó mester a rendszeresség, a világosság és az odaadó kötelességtudás mintaképe volt. Közlései nyiltak, őszinték voltak. A felismert igazságokat teljes szabadsággal tárta növendékei elé. Tudásának kihalászott gyöngyeit pazarul szórta szét tanitványai között. Kathedráján nagy és komoly munka folyt. Szigoru volt önmagával szemben és a kötelességteljesitést megkövetelte hallgatóitól is. Előadásai alatt növendékeit annyira lebilincselte, az ismeretekben való gazdagodás érzete olyan általános volt körűlötte, hogy a néha nehéz és száraz tárgyaknál sem csökkent a figyelem. Növendékei nemcsak a tárgyakon uralkodó tanitóművészetének, hanem a nagyhirű egyéniségéből kiáradó tekintélynek hatása alatt is állottak. Büszkék voltak, hogy Bacher tanitványainak vallhatták magukat. Bibliai órái az istentiszteletnek mintegy folytatásai voltak. A mester világraszóló sikerei nemes ambiciókat ébresztettek. Eszme-bősége megtermékenyitette a tehetségeket. Innen van, hogy a szeminárium nemcsak jeles papokat, hanem sok kiváló tudóst is nevelt, akik szerte viszik az intézet jó hirét. Ez volt életének a legnagyobb gyönyörűsége. Viszont fájdalma volt, de ez csak ritkán érte, ha a gondjaira bizott kertben fanyar gyümölcsre talált. Mély vallásosság hatotta át és a próféták szelleme ömlött el egész lényén. Negyvenkét esztendővel ezelőtt ő

következőképen állapitja meg az innen kikerülő tanitók és vallási vezérek programmját: „Éveken át folytatott ernyedetlen munka becsületes célját soha szem elől nem tévesztő törekvés, helyesen vezérelt és jól előségitett tanulmányok utján egyesitsék magukban a zsidó theologiai szakok alapos ismereteit, a kor műveltségével, a sziv meggyőződéséből eredő vallásos érzületet, a tudományos itélet gyakorlott és tapintatos képességével, az emberiség erkölcsi javaiért, Izrael eszméiért és tanaiért való lelkesedést a hazához való szeretettel és ragaszkodással". Ezek a márványba vésheto szavak az intézetnek induló növendékeinek minden időkön át világitó utmutatással voltak. A lelki és szellemi szükségletek kielégitése mellett az ide került ifjuság testi jóvoltát is meleg szivének gondjaiba fogadta. Élete alkonyát bearanyozta az a tudat, hogy az arra irányuló munkát is siker kiséri.

Egy maréknyi földet szórunk ma sirjára Liptó sebektől vérző tájáról, ahonnan szerényen indult el a tökéletesedés felé a szent tan hirdetésére, a mester feladataira. Szentnek vallotta azt a földet, mert hazájának része volt, mert őseinek hamvai odavegyültek. Bár idegen nyelvek hangjai rajzották körül bölcsőjét, ősi kulturák népesitették be szellemi világát: hóditó utjain a tudományos munka és a különböző nemzetekbe elszórt kongeniális kortársaival az egyetemesség szolgálatában való érintkezései között magyar zsidó volt és maradt. Mert nemcsak az országhatárokhoz nem kötött általános tudományt, nemcsak felekezetünket és ez intézetünknek minden eredményét ragyogta be az ő csodás tevékenysége, hanem garmadával gazdagitotta a magyar nép szellemi tőkéjét. Örökbecsű munkáival voltaképpen ő teremtette meg a magyar nyelvű zsidó tudományt. Ő adott annak szint, erőt, tartalmat és példája nyomán kelt követőket. Az ő messze eljutott hirneve figyelmet és megbecsülést vivott ki számunkra és önmagának a legnagyobb magyar zsidó tudós disznevét. A magyarság szolgálatában betöltendő szerepének tudata vezette őt tanitói és igazgatói feladataiban. Legyen neki mindezért az örökdicsőség jutalma!

(Az arcképet leleplezik).

TÁRSADALMI SZEMLE.

A nagy szerencsétlenség, a mely Magyarországot érte az egész népet sorompóba állitotta, hogy az ország igazaiért sikra szálljon a győzőknél. Megmozdultak a felekezetek is, közöttük a mienk is, hogy hittestvéreit Magyarország ügyének megnyerje. A magyar zsidóság külön memorandumban fordult a világ zsidóságához, amelyben felhivta figyelmét arra, hogy a magyarnép sorsával a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar zsidóság sorsa is. A memorandum, a mely franczia, angol és olasz nyelven eljutott a kellő helyekre, testületekhez és kiváló hittestvérekhez, történelmileg mutatja ki, hogy Magyarországon a középkorban is türhetőbb volt a zsidók sorsa, mint a legtöbb országban és hogy a magyar nép az egyenjoguságot, mióta a hatalom a kezébe került, érvényesitette. Rámutat meggyőző tényekre, egyuttal utal arra, hogy a román imperium alá kerülő magyar zsidók az egyenjoguságból a jogfosztottság állapotába kerülnének. A memorandumot, melyet egy szakbizottság szerkesztett, folyóiratunk még közölni fogja.

•

Hasonló czélból az Országos Rabbiképző Intézet héber levélben fordult a párisi, londoni, newyorki, cincinnatii és flórenczi szemináriumokhoz. Ebben a testvéri s kartársi szeretetre való hivatkozás mellett ki lett emelve a magyar állam nagylelkűsége és áldozatkészsége, melyet az intézet iránt minden időben tanusitott, továbbá az, hogy Magyarország feldarabolása esetén az Intézet tevékenységének területe annyira megszükülne, hogy a zsidó vallás és zsidó tudomány érdekében a külföldön is elismert eddigi eredményei jövőre nézve nagy csorbát szenvednének. A körlevél kimutatja Magyarország történelmi és földrajzi egységét és integritásának támogatását kéri.

•

Ezeket a memorandumokat, valamint a Rabbiképző nyilatkozatát, melyet olvasóink a lapokból már ismernek, a história számára folyóiratunk még közölni fogja.

TUDOMÁNY.

A KERESZTÉNY ARCHEOLÓGIA ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A keresztény Régiségek az utolsó félévszázadban nagy érdeklődés tárgya, az anyag óriásilag megszaporodott, tekintélyben és szeretetben nőtt, ugy hogy *Kaufmann Car Mária* összefoglaló műve, az első e nemben, rövid idő alatt második kiadást ért. A szépen kiállitott, testes kötet cime: *Handbuch der christlichen Archäologie.* Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Mit fünfhundert Abbildungen Rissen und Plänen. *Paderborn* 1913 (nagy nyolczadrét, VII, 814 lap).

A mű hat könyvből áll, melyek egyenként 4, 3, 6, 5, 4, 5 fejezetre oszlanak. Hogy a mű tartalmáról némi képet adjunk, ide iktatjuk a könyvek czimeit. I. Propädeutika. A keresztény archeológia lényege, története, forrásai és állománya (1—120). II. Az ókeresztény építészet (121-238) III. Festés és symbolika (239—477). IV. Az ókeresztény plasztika (479—565). V. Apró művészet és kézmű (567—658). VI. Epigráfiai emlékek egy függelékkel az ókeresztény osztrakonokról és papyrusokról (659—780). Külön függelék: Kronológiai segédtabella (764—780). Szó és tárgymutató (781—780). Sem ebből, sem a fejezetczimekből, melyeket itt nem közöltünk, nem gondolhatja az olvasó, mily gazdag az anyag és mily nagy az irodalom, amely ebben a standard workban fel van dolgozva. A mi czélunkhoz képest azonban elegendő ez az általános ráutalás és mindjárt át is térünk egyes részletekre, melyek egyrészt azt iparkodnak kimutatni, hogy ez a tudományág sem közömbös a zsidó tudományra, másrészt pedig azt, hogy a zsidó tudomány sem lehet közömbös ezen tudományágra. Összefüggő értekezést nem adunk, csupán egyes megjegyzéseket és

pedig a könyv sorrendjében, a kép tehát igen szakadozott és tarka, de a fent jelölt czélra elegendő. Kezdjük a második könyvvel.

A keleti katakombák leirása közben K., miután konstatálta, hogy Palesztinában a keresztények zsidó elődeik mintájára sziklasirokat használtak, az olajhegykatakombáról beszél. „Nevezetes a zsidó és keresztény sirok állitólagos vegyülékei." Mai szemmel és felfogással nézve ez csakugyan feltünő. A zsidók nem szentelik ugyan be a temetőt, nincs „szent föld" (geweihte Erde), de azért a zsidók sem temetnek el temetőjükbe nem zsidókat. Hogy azonban ez a felfogás uralkodott-e az ókorban a zsidók közt, legalább is kérdéses. Régi, legalább a 2. századból eredő tétel, hogy a pogány halottat eltemetik a zsidó halottal a „békesség utjai" kedvéért (Gittin 61a).

Babylóniában a zsinagógák a mezőn voltak, ezért tettek bizonyos imát az esti istentisztelet végére, hogy a késön jövők ne maradjanak egyedül (Elbogen, Jüd. Gottesdienst 112). Miért nem voltak a zsinagógák a városban? Elbogen emlitett művében (448—450) tárgyalja ezt a kérdést, de nem találom nála az utalást arra az analógiára, hogy Rómában a keresztényeknek nem engedték meg, hogy templomaik a város falain belül legyenek (171). Ha tehát a diaszprórában sok helyen a zsinagógákat a városon kivül találjuk, hasonló okot tételezhetünk fel. „Innerhalb der Städte, wo Götzentempel waren, vermied man es zu beten", mondja Elbogen 449. Ez talán csak utólagos megokolás az agáda részéről, az igazi ok a pogány tilalom lehetett, hogy a városban idegen istennek templomot épitsenek. A kérdés beható kutatást érdemel.

A galileai zsinagógákban, melyek most egy diszműben vannak leirva[1]), a nők számára külön emelvények voltak. Ezt a szokást az ókori egyház is átvette. K. 181 azt mondja: „der auch der Profanarchitektur geläufige Bau von Emporen (*gynaikaia*, matronaea) über den Seitenschiffen [der Kirche] ist als spezifisch östliches Element anzusprechen". A Kelet azonban a zsinagógától vette át, amint a galiléiai zsinagógaromokból látszik. Az egyház nem is ma-

[1]) Kohl-Watzinger, Die galiläischen Synagogenruinen.

radt meg ennél a szokásnál. A három hajóból álló templomokban az egyik a férfiaké, a másik a nőké volt (182). Vajjon az egymás mellett elkülönitve való ülés szintén járta-e a zsidóknál, nem tudjuk, de valószinü. Csak alaposabb lehetett az elválasztás, ugy hogy nem látták egymást. Érdekes még, amit az „atrium"-ról olvasunk. „Ein vielleicht ursprünglich gärtnerisch angelegter Vorhof („Paradies") zu grossen Basiliken war das von einer vierseitigen Säulenhalle umgebene Atrium, *aithrion, aulé*, in dessen Mitte gewöhnlich ein Brunnen stand. Seine architektonischen Vorbilder war der Tempelhof und der Vorhof der Profanbasiliken" (183). Ez az épitési sajátosság, melyet a keresztény templom a jeruzsálemi szentélytől átvett, azért is nevezetes, mert az öskeresztenység a jeruzsálemi szentélynek ellensége volt, elpusztulásában saját megigazulását látta. Az orientálás szintén a szentélyből ered, honnan a zsinagóga átvette. „Die Ostung der Kirchen ist uralt und schon von den apostolischen Konstitutionen ausgesprochen" (185). *A megokolásbau K. sem a szentélyt, sem a zsinagógát nem emliti.* — A torony az 5. század előtt ismeretlen. „A keresztény templomépitésben Syriának lehetett vezető szerepe" (u. o.). Az alapitó nevét a pavimentumba irta be (186), a mi zsinagógáknál is előfordult.

Pogány oltárt nem alakitottak át keresztény oltárrá, de némelykor votivkővé változtatták át (187, 1. j.). Csak félig fogadták el a zsidó felfogást az „idegen kultusz" (ע בודה זרה) tárgyában, következetesen a követ nem használhatták volna semmire. „Ambon hiess ein stabiles Inventurstück im Mittelschiff fast aller christlichen Kirchen. das als Podium oder Kanzel auf hohem Stufenaufbau, daher der Name von *anabainein*, und ebenso die Bezeichnung *pyrgos* („Turm") zur Vorlesung der Hl. Schrift, zur Predigt diente . . . . Manche Kirchen besassen zwei einander gegenüberliegende Ambonen zur Vorlesung von Evangelium bzw. Epistel" (194). A zsinagógából lett átvéve és jellemző, hogy az evangeliumok számára némely templom külön emelvényt épitett, oly erős volt a szokás, hogy a szentirás emelvényéről az evangeliumot nem olvastatták. A *béma*, ahogy ezt az emelvényt a zsinagógában nevezik, a keresztény templomban a presbyterium.

A keresztény magánépitkezésről szólva K. megállapitja a keresztény ház alaprajzát. Elég különös, hogy a magánház a pogányétól eltért. Ellenben érthető, hogy a külső falakon keresztek és egyéb jelek vagy irások voltak, melyek minden kétségen felül védő (apotropäi) jelentőséggel birnak. Ha az egyiken: Uriel és Gábriel áll (235), akkor ez is igy értendő. Még mai napig a lefekvés előtti héber imában a négy védő angyalt: Michael, Gábriel, Uriel, Rafáelt szólitják. Vajjon nem állt-e a házon mind a négy angyal, melyek különben más összefüggésben — zsidó és keresztény bűvészetben — szintén együtt neveztetnek? Zsoltárversek állottak a házakon, pl. 121, 8; 4, 8. Az egyiken ez állt: Ha Isten velünk, ki ellenünk? Mind görög nyelven. Mindez hellenista-zsidó eredetű lehet. Felette érdekes a negyedik könyv, a mely a keresztény művészetről és symbolikáról szól. „Die Urheimat christlicher Kunstübung liegt im Ursprungslande des Christentums, auf palästinensisch-syrischem Boden. Die altchristliche Kunst, zunächst von rein symbolischem Charakter, basiert auf der jüdischen" (241). „Das auffallende Wachstum des Bilderkanons lässt sich nicht aus einer fortschreitenden Entwicklung und einem freieren Vermögen christlicher Werkstätten erklären. Der Zuwachs, namentlich an alttestamentlichen Sujets, verweist vielmehr auf juden-christliche Elemente, und da liegt, will man nicht einen entscheidenden Einfluss der Judengemeinde Roms selbst annehmen, wiederum der Gedanke an östliche Kunst und Musterbücher nahe" (243). Tehát a keresztény művészet is zsidó eredetű. „Das Bestreben, dem Urchristentum im Anschluss an das Judentum *bilderfeindliche Tendenzen* zur Last zu legen, haben die Denkmäler selbst längst widerlegt" (245). Az antik világ mellett az ókeresztény művészetet az eddig kevésbbé ismert zsidó művészet befolyásolta (246). A művész vagy mesterember kora hatása alatt állt, midőn az antik formulareből *általános*, mythologiai tartalmától rég megfosztott előadásokat vett át: „Bilder von Putten, Eroten, den Musen, Amor und Psyche" (246). A galileai zsinagógákban, melyeket már emlitettünk, szintén vannak eroták és hasonlók, amivel K. állitását csak megerősithetjük. A keresztény művészet gyö-

kere jórészt a liturgiában van, a népimák és a népművészet együvé tartoznak. A 249. lapon összeállitja K. a typusokat, közöttük a misnáét is (Taanith): Izsák feláldozása, Izráel a sástengeren, Jónás a czethalban, a három ifju (Chananja, Misáel, Azarja) stb. Itt Michel mellett Kaufmannt is emliteni kellett volna. Az oasisból ismertet K. egy nagy képet és végül konstatálja, hogy az ótestamentomi képek közé csupán két keresztény kép van beszurva és igy folytatja: „Die Oasiten haben offenbar nach uralten *judenchristlichen* Vorlagen gearbeitet, und ihre barbarische Hinterlassenschaft bildet eines der wichtigsten Dokumente altchristlicher Malerei" (259). A freskókról szólva, K. összefoglalóan ezt mondja: „Im Überwiegen alttestamentlicher Typen verrät sich östlicher, judenchristlicher Einfluss" (260).

A sepulcralis képcyclusban találjuk a galambot (281), az oroszlánt (287), a kakast (u. o.). Ezek a zsidóknál is symbolumok. A kakas „a világosság hirnöke", a mi a mellett szól, hogy zsidóktól vették át. Még most is figurál a mindennapi bendikciók között a kakas, kinek Isten értelmet adott, hogy megkülönböztesse a napot és az éjszakát és a templomkultusznál is van szerepe. A növénysymbolumok közt szerepelnek az olajág, a pálma, a szőlőtő, a szőlőgerezd (289 k.), ami zsidó hatás is lehet.

A bibllai scenák leirásában K. a következő fontos tényt emeli ki: „Eine auffallende Erscheinung bei Betrachtung jener Gemäldecyklen, welche die Errettung und himmlische Erlösung illustrieren, ist das *Überwiegen jüdischer Paradigmen des Alten Testamentes.* Sie erklärt sich nicht allein aus der jüdischen Grundlage des altchristlichen Gebetes, sondern berechtigt zur Annahme einer spezifisch *jüdischen Kunst*, die diese Cyklen bereits kannte. Als ihre Blütestätten kommen hellenistische Grossstädte, vorab Alexandria in Betracht. Selbst für den Zuwachs, den gewisse Darstellungen vom dritten Jahrhundert ab erhalten, ... weniger ein selbständiges Schaffen römischer Handwerker anzunehmen sein, als die Einwirkung eines streng judenchristlichen Kunstzentrums. Den Weg der Übernahme im einzelnen zu erkennen, wird dem fortschreiten-

den Studium orientalischer Funde vorbehalten sein. . . . . Erscheinen die alttestamentlichen klar, dass sie keine Tradition fortsetzen, sich vielmehr freier entwickeln z. T. erst in tastenden Versuchen" (298). „In der älteren Kunst dominieren weitaus die aus dem Alten Testament entnommenen judenchristlichen Typen" (330).

A könyvillusztráczió érdekes fejezetében megemlíti, hogy a 354. évből származó Chronographia, az eddig ismert legrégibb keresztény illusztrált könyv, de keresztény vonatkozások nélkül. „Figyelemre méltó, hogy a legrégibb keresztény képes kéziratok kizárólag az Ótestamentumot illusztrálják, tehát itt közel fekszik az a gondolat, hogy a zsidó művészet kánonjából vettek kölcsön" (462). A legrégibb illusztrált bibliák, a bécsi Genesis, a Britisch Museum Codex Cottonianusa, a Józsuatekercs stb., az 5—7 századból származnak. Az „ótestamentom" volt a 2. század végéig a kereszténységnek egyedüli szentirása, nem is gondoltak arra, hogy még egy szentirás is lesz, innen is lehetne érteni, hogy az ótestamentom a legrégibb keresztény művészetben dominál. De lehet másképp is felfogni.

A katholikus szerzőnek époly érdekes mint tanulságos nyilatkozatai szerint az *ókereszténység művészetét is a zsidóknak köszöni.* Zsidók voltak művészei is. Uj példa arra, amit oly sokszor és oly sokféle vonatkozásban hangsulyoztunk, hogy a talmud és rabbinikus irodalom által a régi zsidóságról egyoldaluan vagyunk értesülve. A diaszpora zsidósága nem volt egyöntetű, nem is éit mind a palesztinai és babyloniai zsidók mintájára. Azt hiszem, hogy ebben az összefüggésben nézve a Kohl-Watzinger által leirt galileai zsinagógaromok „pogány" motivumai egész más világitásban jelennek meg. Magában a szent földön, ugyanabban az országrészben, hol a szűkebb értelemben vett Judea tönkremenése után a nagyjámbor zsidóság összegyülekezett és a talmudot megteremtette, művészetkedvelő világi zsidósag is létezett. A bibliai scénákról statisztikai összeállitást ad K 298—300. Istent a Konstantint követő korig nem festették képben, de azután igen (399). Jézus egy 4. századbeli képen *zsidó typust* mutat (400).

Cseréplámpákon nem ritka Izsák feláldozásának képe, az egyiken, amely Palesztinából származik, az oltár mögött

egy kőoszlop *(baitylion)* látható (605). Az „Akéda" mélyen be volt vésve a zsidó nép lelkébe, Palesztinában a levegővel szitták be ennek képét és érthető, hogy lámpára is alkalmazták. A háttérben mutatkozó kőoszlop, amelynél a pogányok áldoztak, az ellentétet jelképezi. Ábrahám nem ennél és nem annak áldoz. Bizonyára belejátszik az az agadikus felfogás, hogy ezeket az oszlopokat lerombolta. A szőlőhordó kémek több lámpán láthatók (u. o.). A szőlő a szent föld képe. Az akédán kivül megjelennek a régi zsidó liturgia többi képei is: a három ifju a tűzkemencében, továbbá Nebukadneczar előtt, Jónás a czethalban, Dániel az oroszlánbarlangban (606). Egy arany üveg, amely a templomkerületet mutatja és a melyen a templom *oikos eirénés*-nek neveztetik (616, 3), talán zsidó eredetű. E mellett szólna az elnevezés: *a béke háza*, amely nem található a bibliában, hanem a talmudban.

Az amulettekről csak röviden van szó (632—36), az Abraxas-ról is. A párisi régiség teremben 2169. szám alatt van egy abraxasgemma, a melyen a reversen (görög betükkel) Judas áll. „Der Avers wiederholt zweimal den Satz לחסי כלי אלף „er hat mich und mein Wort bekämpft" (236, 2. jegyzet). Nem tudjuk, hogy nincs-e a héberben sajtóhiba, de semmikép sincs értelme. Az egész hamisitvány benyomását teszi, amilyenek a renaissance korában járták.

A paläográfiánál ujból rátér K. arra, hogy latin szöveg görög betükkel és görög szöveg latin betükkel van irva. A pogány inscriptiók hasonló jelenségeket mutatnak. Érdekes példa és irodalom 668. lap. Az orthográfiára nézve érdekes zsidó görög kölcsönszók szempontjából, hogy r=l (pl. *aderphoi=adelphoi*). (669). Az ótestamentomi nevek a Keleten sürübbek, mint a nyugaton (u. o.). — A temetés tényét nem fejezik ki a keresztény sirfeliratok pogány formulával, pl. hic iacet stb., hanem „a specifikus keresztény terminussal *depositus* (d vagy dep.), *katathesis* (kat)" (671). Ez a terminus megfelel a héber sirfeliratok טמון (vagy נטמן) terminusának. Melyik az eredeti? A sirfeliratok eredetileg igen rövidek voltak: a puszta név, azután hozzáfűztek óhajt: in pace. „Es hat dies seinen Grund darin, dass die

Katakombengrabplatten zunächst nach der einzigen vorhandenen Analogie — der jüdischen tituli — ausgestattet wurden, während für Sarkophage die heidnische Weise vorerst beibehalten wurde" (677). Az *in pace* (688) szintén zsidó éredetű (en eiréné, שלום a zsidó katakombákban). A sirfeliratok gyakran átkot mondanak arra, ki megsérti, elrabolja stb. Ezt a szokást már az assyreknél látjuk, ugyszintén a görögöknél. Az egyik keresztény idevágó latin mondás igy szól: „Irva van: mit nem akarsz, hogy neked tegyenek, ne tedd másnak" (697). Igaz, hogy a Didache is ebben a negativ formában adja ezt az arany szabályt, de azért nem érdektelen a Hillel hircs mondását (Sabbat 31a) évszázadok mulva keresztény sirkövön viszontlátni.

Csupán néhány pontra terjeszkedhetünk ki, ezeket is a legrövidebben adtuk elő, tulajdonképen csak érintettük, de már ezekből is kitünik, hogy az ókeresztény archeológia a zsidó archeológiának és viszont sok analógiával és felvilágositással szolgál. A tudományos ghetto minden tudománynak árt, legyen az pogány, keresztény, zsidó, régi vagy modern. Amint az élet, a tudomány is egy és egységes.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A CLASSICA PHILOLOGIA TÖRTÉNETÉHEZ ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A classica philológia történetének kiváló vezérfonala *Gudemann A.* németre átdolgozott könyve: Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie (2. kiadás, *Leipzig*-Berlin 1909), a mely magántanulmányozásnál is jó szolgálatot tesz. A zsidó irodalom tanulmányozásánál már azért is hasznos, mert általában tágitja a szemkört, mutatja azt is, hogy miben és mennyire van még hátra a száz éves zsidó philologia az ötszáz éves classica philológiával szemben. A jelen alkalommal azonban csupán néhány ponthoz füzünk észrevételt, mint azt más hásonló müveknél tettük.

Az első philológusok az alexandriaiak voltak (időszámitásunk előtti 300 év), a legkevesebbet az etymológiával

foglalkoztak (12. lap). Ezzel szemben már a biblia, különösen Mózes könyvei, aránylag sok etymológiát mutat, igaz, hogy csak személy és helyneveknél, nem tudományos, hanem történeterkölcsi célból. Pl. Ádám, mert földből vétetett és földhöz fog visszatérni halála után. A többi is hasonló, de a hajlamot az etymologizálásra a zsidó népnél ez is mutatja. A philologia második korszaka Augustustól Justinianusig terjed (6. század), mindkét korszakra jellemző az a tény, hogy látszólagos kivételektől eltekintve a tudósok kizárólag saját nemzeti nyelvük és irodalmuk tanulmányozásának szentelték magukat (13). Ha igy járt el a görög világnép, nincs mit csodálni a zsidó nép hasonló eljárásán. A genuin nemzeti zsidóság (Palesztina, Babylónia) nyelvileg is a héberre (és aramra) szoritkozott, de a hellenista zsidóság is, melynek anyanyelve a görög volt, a zsidó nemzeti irodalommal foglalkozott. A legkiválóbb hellenista zsidó, Philo, szintén csak a nemzeti zsidó irodalomnak szentelte erejét, noha műveltségénél és tudásánál fogva a görög irodalomnak is kiváló müvelője lehetett volna. Áll ez Josephusról s másokról is. Alig van zsidó, a ki a nemzeti céltól eltávolodott volna, noha van, a mi a görögökkel szemben is a nemzeti korlátok áttörését jelenti. Megengedjük, hogy ez a jelenség a görög kultura nagyobb erejére vall, de nem szabad elfelejteni, hogy a zsidók is hóditottak a görögök közt, pl. (Semája és) Abtaljon, amely utóbbi görög lehetett. Ez mellékes, jelentősebb az, hogy a szóban forgó nemzeti irányzat az egész középkoron át, egészen a 18. századig folytatódott a zsidóknál. Olyan nagy egyéniség, mint Maimonides, szintén csak a nemzeti tudományt mivelte. Kivétel csak az orvostudomány (Izsák Israeli s mások) valamint a mathematika és asztronómia. Az arab hatás intensivebb volt, mint a görög, amelynek egyik végső folyományaképp az európai tudományhoz való simulás mutatkozik. Gabirol (Avicebrol), az egyetlen kivétel a filozófusok között, általában bölcselkedett, nemzeti szinezet nélkül. Részletes kutatásra alkalmas théma.

Visszatérek az etymológiához. A görög etymológiáról az ujabb tanulmányok bibliográfiáját könyvünk összeállitja 18 l., 1. jegyz., külön monográfia *Reitzenstein*, Geschichte der griechischen Etymologien. „Die uns oft komisch erscheinenden Etymologien Platos dürfen uns nicht, wie dies noch meist geschieht, als ironisch oder parodisch aufgefasst werden, so wenig wie die nicht minder unwissenschaftlichen Ableitungen eines *Varro* oder der antiken Etymologen überhaupt" (18). A zsidó ókori etymológiákat is komolyan kell venni, nem szójátéknak. Szélesebb értelemben áll ez az egész agádáról, ahol a kivételek csak megerősitik a szabályt. — Az etymológiára két főirány létezett: a származtató elmélet (pl. a latint az acoli nyelvből) és a stoikus összetételelmélet (61b.). Ez utóbbi uralkodik a talmudban, a notarikon idegen szó idegen hatásra is vall, nagyjában azonban a bibliai etymológia is összetétel feltevéséből indul ki.

A szótárirás története is igen tanulságos. A mi szempontunkból csak a következőket emlitjük. Az első szóösszeállitások (*lexeis*, nem lexicon) bizonyos összetartozó szócsoportokra vonatkoznak, pl. ritka szavak, melyeknek előfordulását a klasszikusoknál kétségbe vonták; az ember és állat különféle korát jelölő szavak. Mindezeket Aristophanes Byzantius állitotta össze, ki a tudomanyos lexikographia megalapitója (39). A héber lexikographia elején sem a Menachem ben Szaruk héber szótára áll, hanem a Száadja 70 (90) nehéz szó megfejtése stb. Hogy a zsidók arab hatás alatt állottak, bizonyos, ép oly bizonyos az is, hogy az arabok a hellenismusnál jártak iskolába.— Maximos Planades (1260—1310) konstsntinápolyi udvari hivatalnok, ki 1296-ban velencei követ lett, sok római irót forditott le görögre. „Planades scheint auch der erste gewesen zu sein, der das indische (arabische) Ziffersystem in Europa einführte, wie er überhaupt philologische und mathematische Kenntnisse vereinigte" (148). A zsidók talán már előbb közvetitették arab-héber-latin forditásaik révén az indus számrendszert, mint a neve (arab, nem byzanci vagy indus számok) mutatja.

A középkori zsidó krónikások kellő kritikában részesülnek. Tévedtek, felületesek voltak. Ez mind igaz, különösen a Salseleth Hakabbalára illik. De az értékelés csak akkor igazságos, ha az egykoru nem zsidó krónikákkal vetjük egybe, ha a korszellemet is tekintetbe vesszük. E célból idézünk az előttünk fekvő műből egy részletet:

„Seine Sachkenntnis der 'Antiquitäten' schöpfte das Mittelalter fast ausschliesslich aus *Martianus Capella, Cassiodor, Boethius* und *Isidorus*, aber jeden historischen Sinnes bar, wurden Zeiten, Orte und Personen in kaleidoskopischer Weise untereinandergewürfelt, wie dies am eklatantesten der Alexanderroman des Ps. Callisthenes, die Gesta Romanorum und die groteske Ausbildung der Vergilsage zeigen" (154). Hát nem csoda, hogy a talmud is összetévesztett egyet-mást, a Joszippon is s mások.

Stephanus Henri II (1531—1598) mai napig nagy hirnek örvend Thesaurus Graecae linguae nagy szótára által (5 foliokötet, utoljára 1865). Sok görög klasszikust adott ki, Platot mai napig az ő kiadásának lapszámai szerint idézik. Philo Judaeust először a nagyhirű Turnebus (1512—1565) nyomatta ki, de a Mangey kiadásának lapszámai szerint idéznek, nem ezen editio princepsét. A talmudból először Gerson *Soncino* adott ki 18 traktátust, az összeseket pedig a keresztény Daniel *Bomberg* 1522 kövv. Velencében. Mai napig nemcsak az ő kiadásának lapszámait idézik, hanem ezek szerint nyomatnak is, csak ujabb időben tért el ettől a szokástól a berditsevi két kötetes talmudkiadás, a mely a szövegben jelzi a régi lapszámokat és már előbb a „kis" talmudkiadás, amely egy oldalt két oldalra osztott el. Látjuk már ebből is azt, hogy a talmudból Bomberg óta lényegében csak utánnyomások készültek, nem uj kiadások, mint a klasszikusoknál, de egyuttal azt is látjuk, hogy a talmud stereotyp kiadása régibb, mint a görög klasszikusoké és hogy lapszámainak állandósitása a nyomás történetében nem magában álló jelenség.

Ha az ember elolvas egy ilyen müvet, mint Gudenusé, azt látja, hogy a mi irodalmunk nagyon szegény munkásokban és csodálkozik, hogy e mostoha körülmény mellett mégis fel tudott emelkedni a modern tudományosság szinvonalára. A mivelők fogyatékos számát jórészt a lelkesedés pótolta.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

AZ EGYPTOMI ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ.

Preisigke F., hirneves papyrológus „Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri" *(Leipzig-Berlin* 1916. Aus Natur u. Geisteswelt 565) népszerü összefoglaló a görög papyrusok által szolgáltatott uj ismeretekről. A munka 25 fejezetből áll, melyek közül a 9—21 a következők: Mezőgazdaság, hivatalnokok, pénzügy, iroda, pénztár, bankok, törvénykezés, közjegyző és szerződések, okmányok megőrzése, katonaság, kultusz és papság, testi és szellemi kiképzés, közlekedés és magánélet. Széles és mély tudás mellett mintaszerű világosság tünteti ki ezt a népszerü könyvet. Saját szempontunkból általában azt jegyezzük meg, hogy a Palesztináról fenmaradt gyér értesitések mellett sok pontban az egyiptomi viszonyokból kell per analogiam következtetni. A részletekre nézve ez alkalommal, minthogy *Wilcken-Mitteis* alapvető művéről folyóiratunkban külön tanulmányt tettünk közzé, csupán néhány észrevételre szoritkozunk, melyeknél könyvünk sorrendjét követjük.

Már a 2. században időszámitásunk előtt a jegyzői hivatalokban szerződés formuláreket készleten tartottak. Némely papyrusokban még felismerhető, hogy a közös szöveg más kézirás, mint az egyes esetben hozzátoldott részlet „man erkennt sogar deutlich, wie *Name, Alter, besondere Merkmale der vertragschliessenden Personen in die freigelassenen Lücken des Formulars eingetragen worden sind*" (60). Ha volnának palesztinai papyrusok, ezekben is fel lehetne ismerni az utólagos kitöltést. A misna (Gittin 26a) a következőt mondja: „A ki válólevélformulárékat ir, hagyja meg a férfi (nevének) helyét, a nő (nevének) helyét és a kelet helyét. A ki adósságlevelet ir, hagyj a meg a kölcsönadó, a kölcsönvevő, az összeg és a kelet helyét. A ki adásvétel levelet ir, hagyja meg a vevő, az eladó, a vételár, a mező (fekvésének) és a kelet helyét. A közjó miatt" (מפני התקנה). Hogy mit jelent: a közjó, vita tárgya a talmudban. Az egyik nézet szerint: a szófer (okmányszerző) javára, hogy készletben tarthassa; a másik nézet szerint: a nő javára, hogy szükség esetén kéznél legyen a válólevél

és ne maradjon élő özvegy (תקנת עגונות). Minthogy nemcsak válólevélről, hanem adósság és vétellevélről is van szó, a második magyarázat nem állhat meg, azaz nem vendő szoros értelemben, hanem kiterjesztendő a másik két csoportra is. Az egyptomi analógia (a jegyzői iroda ugyanaz, a mit a misna szófer szóval jelez, azaz a hivatásszerüen okmányszerzéssel foglalkozó), azt mutatja, hogy a „Takkána" alatt a közjó értendő, nem épen az okmányszerző java. Az ősi szokás az volt, hogy esetről-esetre irták az okmányt, ezért R. Jehuda a formulárét érvénytelennek mondja, R. Eleázar érvényesnek tartja a válólevél kivételével. A *közölt törvény R. Méiré, a hivatásos libláré* (librarius), *habár nincs nevezve* (סתם מתניתין ר"מ).

A bérlet szerződésekben az ajtókról és zárakról külön beszélnek, mert levehetők voltak (81). Így volt a szent földön is (B. M.). — Terményeket kamat nélkül kölcsönöztek, a kamatot bizonyára már a kölcsönadáskor levették (82). A mózesi törvény szintén emliti a termény-kölcsönt (III. 25, 37,). Érdekes az, hogy gabona fizető eszköz volt és a biblia előtt, a mely az életből veszi az eseteket, talán az ily célból vett kölcsön is lebegett.

A legrégibb görög papyrus házassági szerződés 311-ből ante (Elephantine-Papyrus 1.), a mely 83. lap forditásban közölve van. A házhoz hozott ruha és ékszer értéke 1000 drachma. Ezután következik: „Heraklides kötelezi magát, hogy Demetriának mindent ad, ami szabad asszszonyt megillet". Lakást közös megegyezéssel választanak. „Ha Demetria rossz cselekedeten férje H. gyalázatára rajta kapatnék, elveszti egész hozományát". A válóok, ugy látszik, nem kizárólag házasságtörés. De ez mellékes, fontos az, hogy a házassági levélben a válóok benne volt, míg az aram papyrusban csak az áll e pontra nézve: Ha a nő (férfi) azt mondja: Gyülölöm férjemet (feleségemet). Feltehető, hogy az ősi izraelita házasságszerződésben (esetleg szóbeli megállapodásban vagy bevett szokás szerint) szintén „a férj gyalázatára elkövetett tett" azaz ערות דבר szerepelt és a mózesi törvény előtt (V, 24, 1) ez a bevett terminus lebegett, a mely a megelőző „nem talál kegyet szemében" (magyarul: nem tetszik neki) bizonysága szerint

nem jelent házasságtörést, míre ez gyenge kifejezés lett volna. Egy másik pont a szerződésben azt köti ki, hogy H. nem vehet *D. bosszuságára* egy másik feleséget, sem nem nemzhet egy más asszonnyal gyerekeket. A bosszuság szó ugyanaz, mint a héber לצרר (Mózes III, 18, 18). Ilyen kikötés a zsidóknál is előfordult. Ha a nő hibája miatt a házasság felbomlik, elveszti mindazt, a mit magával hozott. A zsidóknál szintén hozott a nő magával ruhát. Az elnyüttt ruha (בלאות), melyet hiba esetén elveszt (pl. Jeb. 88a), talán ilyen ruhára vonatkozik. Egy demotikus papyrusban (84. lap) a házassági szerződésben a nő beszél: Te feleségeddé teszel ma stb. Ha tehát a talmud (Kiddusin 3b) azt az esetet emliti, hogy a nő mondja az eljegyzési formulát (אמרה היא), nem akadémiai esetet hoz fel.

A ki legióba belépett, uj (latin) nevet kapott, mert katona csakis római polgár lehetett (92). Zsidó szempontból ez ezért érdemel figyelmet, mert ennek folytán nincs mód annak megállapitására, hogy nem volt-e a katona zsidó, hacsak véletlenül nem maradt meg az is, hogy előbb hogy hitták, míre itt-ott van példa. — A zsoldról minden egyes katonánál könyvet vezettek (u. o.) Ez a szokás már megvolt 70 évvel előbb a perzsa katonaságnál és igy érthető a Sachau-féle aram-zsidó némely papyrusa. — Pap az egyiptomiaknál csak az lehetett, ki papi származásu volt, a hieroglyph irást ismerte és testileg hibátlan volt. E bizonyitás után körülmetélték, a mi a papi jel volt (100 Kérdés, hogy praetalmudikus időben nem kivánták-e a zsidóknál is a paptól az Irás ismeretét. Maleáki 2, 7 e követelés mellett szól. — Már beszéltünk e helyen arról, hogy kérdéseket az istenekhez irásban adtak be és hogy e cédulák a „quittel"-re emlékeztetnek. A pogány és korai kereszténység jámborságának e jelenségéből néhány részletet közöl a jelen mű, melyeket szószerint idézünk, már azért is, mert azt mutatják, hogy a talmud jól jellemezte e pontban is a pogányokat (103—4).

„Wollte man seine Bitte einem Gotte recht eindringlich ans Herz legen, so schrieb man die Bitte auf ein Blättchen Papyrus und legte das Papyrusblatt im Tempel nieder. Insbesondere war dieses Verfahren beliebt, wenn man

Auskunft haben wollte, ob dieser Schritt oder jener Schritt der heilsamere sein würde, oder was sonst die Zukunft bringen werde. So lautet der Oxyrhynchos = Papyrus 12-13 aus dem 2. Jahrh. n. Chr.: „An Zeus Helios, den grossen Sarapis, und an die mit ihm in seinem Tempel wohnenden Götter. Es bittet Menandros, ob ihm beschieden sein wird, zu heiraten. Das erfülle mir". Auf der Rückseite des Blattes steht: „Bitte des Menandros". Solche Bitten haben öfter die Form regelrechter Eingaben, mit Adresse und Datum, z. B. ein Papyrus der Sammlung Rainer aus dem Dorfe Soknopaiu Nesos im Faijum vom Jahre 6. n. Chr.: An den grössten und mächtigen Gott Soknopaios, Absender Asklepiades. Sohn des Areios. Ist mir nicht beschieden, Tapetheus, die Tochter des Marres, zu heiraten, da ich nicht möchte, dass sie eines anderen Weib werde? Offenbare mir das und erfülle mir diese schriftliche Bitte. Früher war Tapetheus die Frau des Horion. Im Jahre 35 des Kaisers, am 1. des Monats Pachom". Oft betreffen diese Orakelfragen ganz alltägliche Dinge, z, B. der Faijum = Papyrus 137 vom 1 Jahrh. n. Chr.: „An Soknopaios, den grossen Gott. Gib mir Bescheid, ob ich im Dorfe Bakchias bleiben soll? Oder soll ich das erste beste tun? Darüber gib mir Bescheid." Oder der Oxyrhynchos=Papyrus 1149 vom 2. Jahrh. n. Chr.: „An Zeus Helios, den grossen Sarapis und die bei ihm wohnenden Götter. Es fragt Frau Nike, ob es für sie vorteilhaft ist, von Frau Tasarapion den in ihrem Besitze befindlichen Sklaven Sarapion zu kaufen. Das sage mir". Diese Sitte war so tief in das breite Volk eingedrungen, dass das Christentum sie nicht sogleich beseitigen konnte. Der Oxyrhynchos=Papyrus 925 aus dem 5. oder 6. Jahrh. n. Chr. (da das Datum fehlt, lässt sich die Zeit nur ungefähr aus den Schriftzügen herleiten) lautet: „Gott der allmächtige, der heilige und wahrhaftige Helfer der Menschen, der Weltenschöpfer und Vater unseres Herrn und Heilandes Jesu Christi, offenbare mir die in deiner Hand ruhende Wahrheit, ob du willst, dass ich nach Chint reisen soll, und ob ich dich als wohlgesinnten Helfer zur Seite haben werde. Möge es so sein. Amen". Wie der heidnische und der christliche Fragesteller Antwort erhielt, lässt sich nicht sicher ermitteln; warscheinlich erhielt er eine schriftliche Antwort aus den Händen der Priester. Dass eine Antwort erfolgte, ist zweifellos; in einem Privatbriefe des 1. Jahrh. n. Chr. (Tebtynus=Pap. 284) heisst es: „Es ist mir der Bescheid geworden (auf meine Orakelfrage), nicht vor dem 25. abzureisen, und wie es der Herr und Gott Seknebtynis will, so werde ich getrost die Reise antreten" usw.

Die Frömmigkeit ist aber dahin zu verstehen, dass der Mensch seinen Gottesdienst nur verrichtet, wenn auch der Gott seinerseits seine Schuldigkeit tut. Eine Hand wäscht die andere. Das zeigt ein Privatbrief des 3. Jahrh. (Oxyrh. Pap. 1065). „An Stephanos. Absender: Hephaistion. Nachdem du den Brief meines Sohnes Theon erhalten hast, lass sofort alles stehen und liegen und begib dich her zu mir ins Dorf wegen der Dinge, die mir zugestossen sind. Solltest du das vernachlässigen, so werde ich, gleichwie die Götter mich nicht schonten, auch die Götter nicht schonen. Lebe wohl". Noch deutlicher drückt sich ein Briefschreiber in einem Bremer Papyrus aus: „Wisse aber, dass ich nicht gewillt bin, Gott zu dienen, wenn ich nicht zuvor meinen Sohn in Ordnung habe".

Hogy számoltak a zsidók az ókorban a szentföldön? A talmudban vannak számadások, de nincs számolási eljárás. Azt hiszem, hogy a következő két példa (az első egy viasztáblán, a másik egy fatáblán) képet ad róla: A görög betüket latin betükkel irom át (közölve 113).

I.

b é	*i s*		2 × 8 = 16
éth	*r Z*	azaz	8 + 9 = 17
thé	*i Z*		9 + 8 = 17

II.

i t h	*epi n e*	*a m e*		19 × 55 = 1045
X d	*epi X d*	*d s*	azaz	64 × 64 = 4096
X 3	*epi X 3*	*d t n s*		66 × 66 = 4356
o é	*epi o s*	*e q k é*		78 × 76 = 5928

Homerost az utolsó falvakban olvasták (113). Érthető ebből, hogy a talmud (misna) a nem zsidó könyvet

„Homeros könyvei"-nek nevezi. — Az iparosok, mint még ma, külön-külön utcában éltek és céhekbe voltak összefoglalva (115). Igy volt a szentföldön is. — Az ünnep többnyire hét napig tartott. A császár trónralépésének napját felsöbb rendeletre ünnepelték, 193 márczius 6-án kelt rendelet szerint a Pertinaxét 15 napig, a fiával és feleségével együtt (122).

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

MAGIKUS NÉGYSZÖGEK.

A gyerekeknek mai napig mutatnak egy számtani feladványt, hogy mikép lehet az első 9 számot 1—9 háromhárom sorban ugy elhelyezni, hogy minden sor vizszintesen és függőlegesen, valamint átlósan összesen 15-öt adjon mint összeget. Összesen 8 elhelyezés lehetséges, melyek közül itt azt az ábrát adjuk, melyből a többi folyik. Ez a következő:

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Ezt a számnégyszöget *Dsábir ben Haijan* (virágzott 776 körül) adja „A mérlegek könyvé"-ben és azóta mágikus négyszögnek nevezik, mivel ily czélokra használták. Erről és egyebekről beható és világos tanulmányt tett közzé *Ahrens*[1]), melyből a zsidó vonatkozásokat kivesszük, egygyel-mással megtoldjuk. Ez a Geber-féle mágikus négyszög megvan már Ábrahám ibn Ezránál (12. század közepe)[2]) és *Rabbi Nisszim Abu'l faradsnál* (15. század). Ez utóbbi kitért fia Vilmos Raimundus de Moncada értesitése szerint

[1]) Ahrens W., Studien über die magischen Quadrate der Araber (Der Islam VII. 186—250.)

[2]) Széfer Hasém ed. Lippmann (Fürth 1834) 16b, német összefoglalás 35 l. és Jeszód Móra ed. Creuzenach (Frankfurt a. M. és Leipzig).

arany lemezből készittetett egy amulettet, melybe héber betükkel (a számok helyett) a kilenczcellás négyzet volt bevésve és ezen kivül egy oroszlánfej volt rajta[1]). A Geber négyszögét ugyis lehet variálni, hogy az egyszerü számokat tizzel, vagy százzal sokszorozzák, tehát 1 helyett 10, illetőleg 100, 2 helyett 20 (200) s igy tovább 90—(900)-ig. Ebben az esetben minden sor végösszege nem 15, hanem 150 (ill. 1500). Ilyen amulettet Ahrens csak egyet ismer, még pedig egy héber amulettet, a mely Kirschtein S. birtokában van Berlinben. A négyszög körül 14-szer olvasható עני יה. Minthogy három négyszög van rajta: 1, 10, 100 alapon, világos, hogy az alap a Geber négyszöge[2]). A יה számértéke 15 és igv ez az istennév stilszerü. Megjegyezhetjük, hogy עני betüszámértéke 180 = 12 × 15. Vajjon nincs-e עני יה csak 13-szor az amuletten? Ha valóban 14-szer van rajta, nincs kizárva, hogy az amulett készitője eltévesztette a számot, mert 13 a betüszámértéken felül azért is inkább helyén van, mert Istennek 13 tulajdonsága kiváló szerepet játszik (שלש עשרה מדות) a liturgiában és dogmatikában egyaránt.

Ahrens azon nézeten van, hogy a mágikus négyszög nem régibb, mint Geber. Ha a magikus négyszög kriteriuma a végösszegek egyenlősége, akkor nem tudunk zsidó forrásból régibb adattal szolgálni; ha azonban ettől eltekintünk és a magiát csak betük alkalmazásában keressük, akkor utalhatunk egyre másra. Sabbat 61b. és Szóferim 15, 4 emlit „betüket" az amuletteken[3]), melyek esetleg négyszöget alkottak Még nevezetesebb a Jeczira könyv, a betü mystika alapkönyve. Itt 4,4 azt mondja, hogy: „2 betű 2 házat épit, 3 betű 6 házat épit, 4 betü 24 házat épit, 5 betü 120 házat épit, 6 betü, 720 házat épit, ezentul számits, a mit a száj nem tud kimondani és a fül nem tud hallani". Ábrahám ben Dávid kommentárjából kitünik,

[1]) Ahrens 201, 4: 204, 3: 217.

[2]) J. h. 227.

[3]) Ó-zsidó büvészet 83.2 (német kiadás 93,1) biztosnak vettem, hogy של שם kiegészitendő, de tekintettel arra, hogy az arabok is betükkel fejezték ki a számokat, nem lehetetlen, hogy a bab. talmud és a késői Szóferim traktátus már nem az istennév betüiről szól.

hogy szövegében még egy szám volt: „7 betü 5040 házat épít". Betü (אותיות) helyett „követ" (אבנים) olvasott, de az összefüggés szerint csak betükről lehet szó, amint tényleg magyarázza is. Fontos itt az, hogy a permutáczió betücsoportjait házaknak (בתים) nevezi, mint Ahrens az egyes számok négyszögeit „Zelle"-nek. Abból, hogy a Jeczira a betük helyett köveket mond, az következik, hogy a permutacziós számadatokat számelméletből vette kölcsön, a mely kövecskékkel operált. A számok tényleg pontosak. Mintsoksokkal magasabb arithmetikai tudásról tesznek tanuságot, mint a mágikus négyszög, nem valószinűtlen, hogy az utóbbit is ismerte.

Egy másik kombináczióban azt mondja a Jeczira 2, 3: „22 betü alapkép megvan erősitve a szférára 231 kapuban és a szféra forog előre és hátra.... Isten vette őket és cserélgette az aleft mind a betükkel és mind a betüket az aleffel, a bétet mind a betükkel és mind a betüket a béttel és igy körbe forog, ugy hogy minden alkotás és minden beszéd egy névre jön ki".[1]) Bennünket itt csak az érdekel, hogy két-két betüből álló csoportokat képez, melyek végül egyre jönnek ki. Ugy képzelte, hogy forditva olvasva, ugyanazt a sorozatot kapjuk. Ez is magasabb játék a betükkel, melyek a számokat is kifejezték, mint az arabs első 9 betüjéből alkotott magikus négyszög. A „Teremtés könyve" a betüket mágikus értelemben permutálja és csoportositja, ez a betük ilyen használatáról tesz tanuságot.

A magikus négyszögeket összefüggésbe hozták a 7 planétával, a legkisebbet Saturnus, a legnagyobbat a hold

---

[1]) Jeczira 4, 4 ed. Mantua: שתי אותיות בונות שתי בתים שלשה בונות ששה בתים ארבעה בונות ארבעה ועשרים בתים חמש בונות מאה ועשרים בתים שש בונות שבע מאות ועשרים בתים מכאן ואילך צא וחשוב מה שאין הפה יכולה לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע 2, 3 כ״ב אותיות יסוד קבועות בגלגל ברל״א שערים: והוזר הגלגל פנים ואחור וזהו סומך לדבר אין בטובה למעלה הענג ואין ברעה למטה מנגע.

Az utolsó mondatból következik, hogy a permutáczió jó és rosszra használtatott, tehát mágikus czélra. ענג talán a טובה, נגע pedig a רעה betücsoportban volt a legmagasabb helyen.

kapta. Az amuletteken a 16. század óta a négyszög és a megfelelő planéta együtt szerepeltek (Ahrens 197 kk.). A Jeczira a 7 betüt (בגדכפרת) összefüggésbe hozza a 7 planétával, a hét hét napjával, a lélek 7 kapujával, a 7 éggel, a 7 földdel, a 7 hétévvel (שבתות). „Azért a 7 kedvelt az egész ég alatt" (4, 3. 4.).

Heinrich Cornelius *Agrippa von Nettesheim* „Occulta Philosophia" c. műve Nyugaton valóságos occultista biblia volt. *A De Planetarum mensulis* c. fejezetben azt mondja, hogy Johphiel az *Intelligentia* Jovis, a miért is a Jupiter-amulettekre egyebek közt a Johphiel név is rákerült. E név betüszámértéke héber irásban 136 (יהסיאל), a mely szám a Tabula Jovis szerint a neki szentelt 4 szám legmagasabbja: 4, 16, 34, 136 (198 és 202. lap).

A héber יופיאל számértéke természetesen 137, de ez mellékes. Fontosabb az, hogy ez a név a zsidó mystikában már az ókorban szerepel. Először a Targum Jónathan Deut. 34, 6 emliti, hol Metatron, Uriel és Jeféfija társaságában jelenik meg Mózes halálával kapcsolatban. A Zóhar, Hékalót r. (Jellinek III, 107, nem V, mint Schwabnál) mások (Ben Jehuda, Thesaurus 2005; Schwab, Vocabulaire 145) a tóra fejedelmének, de a titkos tan fejedelmének is tartják[1]). Raziel 43b *egy amuletten szerepel, a mely a szülést segiti elő.* Agrippa mindenesetre a Kabbalából vette át a nevet (Ahrens 202: den Agrippa möglicherweise aus der Kabbala übernommen hatte).

Ahrens azt mondja, hogy „Johphiel" a héber nevek rendszerének a dereka Agrippánál. Ezután igy folytatja: Ez épület továbbépitése nem sok fejtörésébe került, hanem megelégedett azzal, hogy valamely szót konstruáljon, amely a szükséges számértéket adja, nem törődve azzal, hogy nyelvileg tartalmaz e célzást az illető planétaistenre és hogy nyelvileg van-e egyáltalában valami jelentése. Igy találjuk nála pl. a „Graphiel" szót, számértéke . . . 325; ez pedig a Marsnak szentelt 4 szám között a legmagasabb. Ezért „Graphiel" a Mars szférájában számbelileg ugyanazt

---

[1]) Előfordul egyszer a Gaster által kiadott „The sword of Moses (הרבא דמשה) II. 34 egy idézésben (Beschwörung), ugyancsak Metatron társaságában.

a helyet foglalja el, mint „Johphiel" a Jupiterében. Ezzel „Graphiel" természetesen „Intelligentia Martis"-szá emeltetik fel. Látjuk: „Őrület, de van benne módszer"(202—3).

Ezzel szemben megállapitjuk, hogy „Graphiel" tényleg előfordul a héber mystikában. Hekhalóth rabbáti ed. Jellinek III, 94 (nem 99, mint Schwabnál 98. lap). Héberül גרפיאל, melynek számértéke 324. Agrippa (vagy elődei) azonban „Graphiel"-t visszairta héberre גראפיאל (a zsargon helyesirása szerint) és igy 325-öt kapott. Igy található egy párisi Bibliothèque nationale birtokában levő amuletten, melyet a Revue numismatique 1892, 251 ismertet (Schwab i. h.). Egész biztosnak látszik, hogy Agrippa a sok istennév közül azért választotta ép a Johphielt és Graphielt mert ezek tartalmazzák a keresett számértéket. A két angyal név a görög bűvészpapyrusokban, amint látom, nem fordul elő és a talmudban sem szerepelnek. Ez a körülmény arra vall, hogy talmudutáni eredetűek, teljes biztonsággal Graphiel, melynek nincs nyelvi értelme.

Agrippa, mint a két példából látszik, héberül nem tudott, nagy előszeretetét a héber nevek iránt bizonyára csak zsidók segitségével elégithette ki. Eredetisége talán csak abból áll, hogy a mágikus számokat kombinálta a zsidó kabbalával, csak a zsidóval, nem az arabbal, amely tőle távol esett és a melyben nem igen hihetett — a mágikus nép a zsidó volt. Már t. i. a középkor keresztény népe és tudósai szemében. Agrippát a zsidó kabbala szempontjából kellene vizsgálat tárgyává tenni.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

REPHAIM.
PALESZTINA ÉS FÖNICZIA TÖRTÉNELEMELŐTTI KULTURÁJA.

A Görresgesellschaft (kathol. társaság) Jeruzsálemben tudományos állomást tart fenn, melynek czélja a szent földre vonatkozó kutatások közzététele. Az első publikáczió a feliratban nevezett tárggyal foglalkozik és 1917-ben jelent

meg. Teljes czime: *Collectanea Hierosolymitana. Veröffentlichungen der wissenschaftlichen Station der Görresgesellschaft in Jerusalem. I. Band. Rephaim. Die vorgeschichtliche Kultur Palästinas und Phöniziens. Archäologische und religionsgeschichtliche Studien von Prof. Dr. Paul Karge. Paderborn 1917.* Nem kisebb, mint 765 nagyoktáv kötet és e mellett csupán Galilea és Föniczia a tárgya, melyhez a többi Palesztina, tehát a tulajdonképi Judea Jeruzsálemmel együtt csupán a teljesség kedvéért vonatott be. Már az alczim mutatja, hogy a főtárgy is csak „tanulmányok", nem kimeritő összefoglaló mű. A mű ezen jellege okozza a nagy terjedelmet, a mely csupán az eredményeket előadó későbbi műnél a bővebb tartalom mellett is redukálható lesz. Az ilyen munka a czélt jobban fogja szolgálni, mert ily vaskos kötetnek csak kevés olvasója és még kevesebb alapos tanulmányozója akad. Hogy a praehistorikus kultura ismerete a biblia megértését lényeges pontokban elősegiti, minden kétségen felül áll és ezért ezt a terjedelmes kötetet is örömmel kell üdvözölni. A műnek első lapjai, melyek „az ótestamentom kőkorszakbeli emlékezéseiről" szólanak, demonstrálják ezeknek a kutatásoknak bibliai jelentőségét.

A mi ismertetésünk célja első sorban a mű bemutatása lévén, először a rendelkezésre álló térre való tekintettel, röviden a tartalmat adjuk, minél a fejezet czimek közlésére szoritkozunk, a mely után a mű sorrendjében saját észrevételeinket adjuk, itt-ott egy-egy előttünk érdekesebbnek látszó részletre is utalva. Az egyes fejezetek összesen tiz, kettő-hat között váltakozó alfejezetekre oszlanak, ezek viszont két alfejezetnél három, illetőleg négy alpontra, de mi a már emlitett rövidség kedvéért csupán a fejezetek czimeit jegyezzük ide. Ezek a következők: 1. Kőkorszakbeli emlékezések az Ótestamentomban. Palesztina prähistóriai kutatása eddigi menetének áttekintése (4—16). 2. Az ember legrégibb fellépése Elő-Ázsiában és geológiai előfeltételei (16—37). 3. Az újpaläolithicum (37—78). 4. A fiatal paläolithicum (78—114). 5. A neolithicum (115—187). 6. Galilea és Föniczia prähistorikus településeinek fekvése (188—200). 7. Palesztina neolith kulturája az ásatások ered-

ménye szerint (200—216). 8. A legrégibb keramika (216—293). 9. Prähistoriai emlékek a Genaezarettó nyugati partján. (293—379). 10. A palesztinai megalithkultura (379—715). Végül következnek: Befejező elmélkedés. Pótlások és javitások (716—718). Syria, Palesztina és a Szinai félsziget geográfiai tulajdonnevei (719—729). Név- és tárgymutató (730—762). Bibliai helymutató (763—765). 67 kép és egy térkép is van a kötetben.

Több buvár azon a nézeten van, hogy ősidőben nem sémi nép lakott az országban. Egyik bizonyiték, hogy Jeruzsálem, Megiddo, Elteke s hasonló tulajdonnevek nem sémi szók (147). A cserépedények, melyeket találtak, K. szerint részben azonosak (237). Az Amarna lelet szerint már a 15. században időszámitásunk előtt Egyptom uralkodott a palesztinai városállamok felett, azóta is minden időben kulturközösségben állt a két ország, tehát igaza lehet. De más országokkal is kereskedett Palesztina ősidőben. „*Paläsina liegt an der Kultur des östlichen Mittelmeergebietes und steht in Beziehungen zur Keramik Kretas* und der Kykladen" (u. o.) A bronckorszak Palesztinában és Fönicziában 2500 körül képződött ki teljesen (287). „Viel wichtiger und klarer sind dagegen die *Beziehungen der altbronzezeitlichen palästinischen Keramik zu der* des Ägäischen Meeres" (291). „Alle Anzeichen sprechen vielmehr dafür, dass Palästina, welches seit 1500, was die materielle Kultur betrifft, sehr unter dem Einflusse der mykenischen Vorbilder stand und mit bemalten Tongefässen, namentlich aus Zypern, ebenso wie Ägypten überschwemmt wurde, *auch in der älteren Bronzezeit mit der ägäischen Kultur und deren Hauptsitz Kreta durch eine nahe Kultur eng verbunden war*" (291). Palesztina a harmadik és a második évezred első felében anyagi kultura tekintetében nem Babylóniával, hanem az ägei tenger világával és Egyptommal állt kapcsolatban. „Es ist mehr *nach Westen und Südwesten als nach Norden und Osten orientiert*" (292). Az aláhuzások itt is, később is a szerzőtől erednek.

A barlangok részletesen vannak leirva (293—305). A legfontosabb volt Arbela barlangvárosa, a mely a Makkabeusok és Herodes idején nagy szerepet játszott. Itt voltak a „rabbik", mai nyelven a szabadságharczosok (303). Josephus ezeket a barlangokat részletesen irja le. Ha tehát a talmud barlangba menekültekről beszél, pl. Simon ben Jochai és fia 13 évig tartózkodtak ilyenben, nem képzelete vezeti, mint gondolják. A köemlékekről a 412. lapon a következőket olvassuk: „*dass sich Denkmäler der Megalithkultur*, wenn wir von Obergaliläa absehen, in grösserer Zahl *nur am West- und Südrande der Wüste Juda*, und zwar fast in ihrer ganzen Ausdehnung, finden . . . . Alle diese Denkmäler repräsentieren *späte Formen aus der Endzeit der Mogalithkultur*. Es sind die *einzigen schwachen Zeugen, dass die Sitte megalithischer Grabbauten einmal auch in die Teile Judäas Eingang gefunden hat, welche mit dem Hirtenleben und dem Osten in enger Verbindung gestanden hat*" (412). Ismertetve a keleti Jordán megalith emlékeit, K. ezt mondja: „Das mit dunklen Lavamassen bedeckte Hochland des Golan und der Westrand der Nukra *ist das klassische Land der megalithischen Denkmäler in Palästina*. Die Dolmennekropole sind hier so häufig und so ausgedehnt und die Monumente so zahlreich wie nirgends sonst im Lande" (422). A dolmane ezrekre rugnak. Ezek a kőnekropolisok folyóviz mellett vannak, bizonyára azért, mert a telepek is viz (forrás) mellett voltak és azért, hogy a halottak a folyóviz látásán felfrissüljenek (423). Terjedelmes előadása végén K. mások ellen azt állitja, hogy a megalithkultura Palesztinában nem valamely idegen vándor árja néptől ered. „*Sie ist vielmehr mit dem Lande aufs innigste verknüpft, bodenständig, und stellt eine Kulturschicht dar, die in der Entwicklung das Landes eine breite Stelle eingenommen hat*" (492). Ezután tárgyaltatik a palesztinai megalithsir származása és keletkezése, melynek folyamán konstatálja, hogy Egyptomban nincsenek dolmene (495 és 499). Azt gondolja, *dass die gegen Ende der Steinzeit im Ostjordanlande auftauchende Sitte der megalithischen Grabbauten unter dem wachsenden Einflusse des Seelenglabens auch dort entstanden ist*" (501). Más nézet 502. lap. A halott eltemetéséről azt mondja, hogy a lélekhittel van összefüggésben a hulla mosása. Arab és zsidó szokás 503. lapon. Hogy a sir fölött sátrat (Hütte)

építenek, annak megvan a maga oka, a mi szintén a lélekkel van összefüggésben (516). A chaszid világ Óhelje (אהל) mindenesetre Keletről jött. „Auf einer höheren Kulturstufe, besonders wenn man feste dauerhafte Häuser besass, wurden die Toten gern unter dem Estrich, besonders in der Nähe des Herdes, oder in einer Ecke begraben. Die Überlebenden blieben einfach in den Häusern wohnen" (u. o.) Ez a szokás nagyon el van terjedve a primitív népeknél, a Mechilta az egyptomiakról mondja. Tiberiás talán ily módon lett a halottaktól tiszta város.

Mózes és Áron hegyen lettek eltemetve. Kiváló férfiak számára az arabok mai napig előszeretettel hegycsucsokat választanak sirhelyül (520). A dolmen a halottnak háza és egyuttal emléke. „Der Dolmen, eine monumentale oberirdische Grabkammer, *er vereinigt die Eigenschaft des Leichenbehälters mit derjenigen des Grabdenkmals, der Grabstele.* Die Grabstele in Gestalt eines unbearbeiteten Steinpfeilers eines Holzpfahles oder aus irgendeinem andern dauerhaften Stoff auf dem an sich unkenntlichen Flachgrabe oder auf dem Grabhügel ist das einfachste Denkmal oder Merkzeichen des Grabes" (523). „Grabsteine über dem Grabe oder am Grabhügel treffen wir bereits im ältesten Ägypten, in Kanaan und Phönizien, bei den Römern" (u. o.) A siroszlop (Grabstele) első célja, hogy a sirt az utódok számára megjelölje (524), de époly régi az a képzet is, hogy a sirkő vagy a siremlék a halott szellemének trónusa vagy lakása. Erre szolgál a sirkő (525). A **halott** születésnapjának évfordulóján halotti lakomával egybekapcsolt emlékünnepet tartottak. Ez volt a *Genesia* a görögöknél (552). Az élő ember születésnapi ünnepe ezzel nem azonos. Ezek után a barajta (Abóda Zára 9a), amely יום נגוסיא ויום הלדה-t emlit, érthető volna; kétféle születésnapi ünnepről van szó és a második nem puszta magyarázata az elsőnek. Már az ókor ismerte az általános halotti emléknapot (552). Ragaszkodásból a beduinok a halott emléknapján sátrat épitenek a halott sirja fölé és abban huzamosabb ideig tartózkodnak (555 k.). A chaszid rabbija sirjához zarándokol a Jahrzeitra. A jeruzsálemi vizmerités ünnepéhez párhuzamot olvasunk 566 k. lapon. A harmat a halottakat feltámasztja. Bibliai, talmudi és gyászénekekben található ez a felfogás (Goldziher nyomán 568). A zsidó sirköveken található mélyedésről (csésze = Schale) K. azt hiszi, hogy a halottnak odaöntendő viz számára készült, amint ezt más népek is teszik (574). A zsidó, kit megkérdezett, erről nem tudott semmit és azt mondta, hogy a madarak számára való. A szokás nagy ur, akkor is parancsol, mikor az értelme már rég feledésbe ment. A dolmenépitőkről szólva K. aláhuzva a következőt is állitja:

„Jedenfalls müssen die so auffälligen und zahlreichen Grossteingräber im Ost- und Westjordanlande die Volksphantasie der nachsteinzeitlichen Bewohner, natürlich auch der Israeliten lebhaft beschäftigt haben". Az óriás Rabbath Ammonbeli Ogról való elbeszélés és az óriás őslakókról való képzetek, melyek főkép a keleti Jordán országban laktak, a dolmenekből és más megalithépületekből eredtek. Az óriás őslakóknak képzelt Refáim a megalithsirok népies magyarázatából erednek (612). Azt következteti, hogy a Refáim, a palesztinai népmonda óriás őslakossága, az ősidők képzelt óriásai és a dolmenekben nyugvó halott szellemek, a dolmenépitők (644). A nyugati és keleti Palesztina épitő művészete közt ellentét van (661).

K. nagy műve végén adott összefoglalásból idézem a legjelentősebb részletet, amely igy szól:

„Eine weitere wichtige Tatsache, auf die noch einmal hingewiesen werden soll, ist der *Mischcharakter der palästinischen Kultur.* Dieser zeigt sich schon in früher vorgeschichtlicher Zeit. Palästina als schmales *Durchgangsland* zwischen dem asiatischen und nordafrikanischen Kontinent, durch die Natur in viele Sonderlandschaften verschiedenartigen kulturellen Einflüssen, von Osten kulturfeindlichen und hemmenden Mächten ausgesetzt, hat nie eine eigene und einheitliche Kultur haben *können.* Das Bild, das wir durch unsere Untersuchungen gewonnen haben, ist allerdings durch die Beschränktheit des archäologischen Materials ein einseitiges. Wir konnten die palästinischen Funde beständig vergleichen mit denen Ägyptens und der Welt des Ägäischen Meeres, während Nordsyrien und Kleinasien noch zu wenig erforscht sind. Von wichti-

gen Kulturgütern Palästinas mussten wir vermuten, dass sie aus den benachbarten Kulturländern dorthin gekommen sind, ob aus Babylonien oder dem Niltale, bleibt zweifelhaft. Der Kulturesel mag wohl aus Ägypten stammen, das Pferd sicher aus dem Norden, bei der Rinderzucht, dem Getreidebau und der Pflugkultur bleibt der Ursprung ungewiss, ebenso beim Ziegelbau.

Ihrer Natur nach ist die *materielle* Kultur Palästinas, sobald sie sich aus den primitiven Zuständen der Steinzeit zu eigenem Charakter erhob, eine *asiatische*; aber sie *nimmt noch teil an der im wesentlichen gleichförmigen Kultur des östlichen Mittelmeergebietes* im 3. Jahrtausend; sie liegt an der Peripherie dieses Kulturkreises, der durch regen Austausch zur See verbunden ist und erhält von den führenden Zentren dieses Kreises, Ägypten und Kreta, beständig Anregungen zu höherer Entwicklung," (713. lap).

Szűk téren így némi képet adtunk e nagyszabású mű tartalmáról, a melyből távolról sem látszik, hogy mily sűrün foglalkozik a bibliával, nem ritkán a későbbi zsidósággal is. Részben a széles világ és népei gondolkozásából és szokásaiból idézett párhuzamok azok, a melyek a művet oly nagyarányuvá tették. De az olvasót felvilágositják és nem ritkán gyönyörködtetik. Mindezt és más egyéb előnyöket készségesen elismerünk, mindamellett azt hisszük, a mint már ismertetésünk elején érintettük, hogy kevesebb több lett volna. Attól kell tartani, hogy a tulságos terjedelem az olvasók zömét — a praehistorikusok igen kevesen vannak, a Palesztina praehistoriája iránt érdeklődők természetesen ezek között is ritkák — eleve elriasztj . Kár volna, mert K. teljes tudományos apparátussal dolgozik és elevenen ir.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

הנביא.

A középkori irodalomban sokszor olvasható e szó egyes nevekkel kapcsolatban. *Ezra* Monscontour városából pl., ki a toszafotból ismeretes, így idéztetik אמר הי״ר עזרא הנביא [Tósz. Gittin 88a. ד״ה ודלמא Sebuoth 25a ד״ה רב דאמר];

Juda b. Natan, Salamon b. Aderet egyik respondense neve után is הנביא olvasható [ms. Bodl. 2550 sz. קירושין 115—116 számok Neubauer: Nouvelles collections de consultation casuistiques. R. E. J, XII. 89.) Sőt piut akrostichonban is fordul elő הנביא. Igy például Benjamin b. Abraham אמנה אנכי חשאתי kezdetű Viddujjában és אנוש נבער מדעת kezdetű Tauchechojában az atyja neve után a versfejekben a הנביא-t mutatja. (Zunz. Lg. 355. old. *Zunz.*) Literaturgeschichteja emlitett helyének 2 jegyzetében még több esetet sorol fel, hol a הנביא szó szerepel a név után. *Zur Geschichte* cimű művében (369 old. n. jegyzet) röviditett eulogiának sejti és azt hiszi, hogy ein abgekürztes נפשו בטוב תלין a mi ג״בתוי״א-וזרעו ירש ארץ-nek röviditése volna. (Zs. 25. 13. Z. G. 360. old.). De ugyancsak a Zur Geschichte végén azt tartja, hogy נביא „war ein Ehrentitel". (561. old.). Gross a *Gallia Judaicaban* követi e felfogást és azt mondja: La qualification de נביא, „prophéte" est un titre honorifique d'un usage assez frequent" (337. old. és 410 old. Utobbi helyen még több példa a הנביא használatára.)

Rég sejtettük, hogy ez nem tiszteletbeli név, mert feltünő volna, hogy e הנביא cimet, mely Maleakhival tényleg megszünt és melyre a Talmud megjegyzi משפסקה נבואה stb. ennyi embernek adatott volna különböző országokban. Bizonyossá tette feltevésünket, mikor a הנביא szóval egy kézirat végén találkoztunk és minden betüje fölött ott láttuk a röviditést jelző vonáskákat. Codex Kaufmann 77 IV. végén (l. Katalogusom 17 oldalát) következő záradékban szól a hatalmas Maimuni féle Misne Tóra scriptora illetve illuminatora: אחרי המלך ואנשיו, הולך קטן צעיר במעשיו, הנני נתן בר שמעון הלוי כתבתי זה הספר להנדיב ר׳ אברהם בן החבר רבי ברכיה ניסי והתחלתי בשנת חמשת אלפים וחמישים וחמש לאלף הששי ביום חמשי בתשעה באייר, וגמרתי במזל טוב בשמונה לירח אלול חמשת אלפים וחמשים וששׁ לאלף ששי, צורי יי״ה יברכהו ויזכהו לו ולבניו ולבני בניו אחריו עד תם כל הדור. ספר המיימון הזה נחרט בחמשים ושש לפרט. ברוך יי״ אלהים אלהי ישראל אשר לא הסיר חסדו ותפלתו מאתי וזכני לכתוב לגמור ולסמון את ספר אבן מיימון לניסי וכשם שזכני המקום לסיימו, כך יזכני לשמרו כהלכותיו כחקתיו וככל משפטיו הכתוב״ בו ככתוב והגית בו יומם ולילה למען תשמר ככל הכתוב בו כי אז תצליח דרכיך ואז תשכיל, רק חזקי ואמצי אל ממרומו, לשארו ולקיימו, ולי אני עבדך נתן בר שמעון

Utána ujból leirja a scriptor a könyv הלוי הנביא חזק. indexét és ennek végén ujból olvasható חזק הסופר נתן בר רבי שמעון הלוי הנביא: Világos, hogy abbreviatura mely meghalt ember neve mellett eulogikus értelmű, hiszen nem lehet oly jeles emberről szó, hogy a „proféta" elönevet kapta volna a scriptornak atyja is.

Nézetünk szerint nem egyéb, mint röviditése a régi אל מלא רחמים kezdetű halotti könyörgés utolsó mondata szavainak: ה׳ הוא נחלתו וינוח בשלום על משכבו. Belöle röviditve és egy ismeretes, tetszetősnek látszó szóba foglalva ה׳ נחלתו בשלום ינוח אמן-ból הנביא lett. A בשלום ינוח formula különben is igen régi sirfeliratokon allusióval Jes. 57. 2-re: יבוא שלום ינוחו על משכבותם. A *Müller* Nikolaus által ismertetett monteverdei zsidó katakomba Rómában több felirata görögül mutatja a formulát *„en eiréné hé koimésis autuu*[1]). Az egyik felirat, mely különben görög nyelvű e három héber szót is tartalmazza שלום על משכבו[2]). Az ő keresztény sirköveken is ismeretes a formula: dormit in pace[3]).

Budapest. *Dr. Weisz Miksa.*

GENIZA TÖREDÉKEK.
III.
F.

Gyüjteményünk következő darabja egy harmincöt cm. hosszu és tizenhárom cm. széles papiros, mely mindkét oldalán van tele irva. Az első oldalán huszonhét sor, a másik oldalán pedig huszonkilenc sor olvasható. De világos hogy még néhány sor hiányzik felülről belöle. Mindkét oldalának hosszában is van irás, melyet 2—3 szó kivételével lehetett kibetüzni. *Conceptussal* van dolgunk, a mi abból is látszik, hogy egyes helyek a szavak fölött elhuzódó vizszintes vonallal vannak megjelölve, a mi azt jelenti,

[1]) Müller Nikolaus: Die jüdische Katakombe am Monteverede zu Rom. (Leipzig 1912 98 es köv. old).

[2]) la Via Appia Pignatelli. K. ny. a Bullettino dell'imp. Istituto archeo l. I. 56 o a. a. Le catacombe degli Ebrei presso.

[3]) Kaufmann: Handbuch der altchrist. Epigraphik Freiburg 1917. 26 o.

hogy e helyek törlendők. Sajátos végső *mem* betüket ir hasonlók a cursiv irásban használt *ájin* betühöz. A vers szövegében levő *bibliai* idézeteket az egyes szavak fölé rakott két-két ponttal jelzi. Isten nevét rendszerint י״ו betükkel irja. A szentirási citatumokat a conceptus másik felében נמ׳ röviditéssel hozza és az olvasó bibliai járatosságára bizza azok kiegészitését.

Üdvözlő verset tartalmaz, melyet a gaónhoz intéz és benne felköszönti a gaon fiait. *Maczliach* הכהן[1]) *fosztati gaónhoz* szól, a mi a negyedik sor fölött irt מצליח szóból következik. Fiait üdvözli benne, kik még atyjuk életében valami vezető szerepre tehettek szert. Lehet, hogy a gaón fiai születése alkalmából készültek e versek, melyek talán a zsinagógai istentisztelet folyamán kerülhettek előadásra. Az *egyptomi* gaonátus fényének emelését célozzák e jámbor kivánságok. A régi, keleti piutok módjára készültek. Rigmusok és utánuk seregestül a bibliai idézetek, melyek ilyen fajtáju események dicsőitésére alkalmasak. Az A. oldal margóján hosszában négy sor olvasható, mely ים-re rimel: Ugy látszik, hogy a szöveg *hetedik* sorának végére valók, a hol egy ⌈ alaku jel arra mutat, hogy a marginális kiegészitésnek itt volna helye. Előttük még האונדים szó, mely most egyedül áll, mutatja, hogy még egy sor hiányzik. A *huszadik* sor utolsó előtti szava fölött, ואת fölött, egy ע alaku jel látszik. Mint *ájin betü* értelmetlen. Talán szintén irás jel és a margón egy magában álló והכן szónak helyét jelöli és a verssor igy teljes értelmet adna.

A oldal

1 . . . . ך נאון. ורעח ב . . . . . .

ודעה כי שדי הקימך לצומותים . . . . .
לך רעים ועמותים ודעה כי שדי
מצליח
הקימך לצמותים. וכה אחר נאון
5 ובנין הקימותים. כיום בישראל לאותות
ולמופתים. למען "רבות מופתי"
בארץ מצרים. והנולדים לך ⌈
קומם אל בחסדך הילדים ההם.
ורעה עדת. יי״ו ושימם לנבירים

[1]) L. M Zs. Sz. XXXV. 51. o ér köv. oldalokon. A számos k o h a n i t a célzásu bibliai idézet is e mellett szól, levén Máczliach Abhronida.

10 נא בימי אביהם: ובישורון לשרים
ולראשים עליהם. ויאמרו בגללם
שרים בשיריהם. ברוך אשר
הקימם תחת אבותיהם. פלוני
ופלוני יבורכו שניהם. בברכת שדים
15 וברכות שמים. הנולדים לך
ילדים התיחשו לנאונים קדושים.
אשר שרו במשרת אלהים ואנשים.
והיו לישראל לרכב וסרשים. בק . . יהיה
בהם לחפציהם דרושים. ובחמשה
ע
20 ספרי דת יהיו חמושים. ואת נאון מ׳
כהני
אצילי גביר שרים וראשים. להם
בני בנים גם בני שלשים עוד . . . .
תראה כוילא יוסף לאפרים
וג
25 כענין שנאמר
ויראו יוסף לאפרים בני שלשים גם
27 בני מכיר ילדו על ברכי יוסף.

A oldal margóján hosszában: . . . האובדים. וגם ה . . . . לעבדים. קום ועדה משרה נאון לידידים. ורעה עדת יי כהודך בחסידים. הלא תעודות המה בידך לאחדים. והכון

B oldal . . . . . רומיה ב׳מ יי ואלהין
(עתה) ארוממך נ׳מ נשבע יי
ולא ינחם נ׳ם ואתה הואל וברך
את בית עבדך נ׳מ בריתי
5 היתה אתו נ׳מ תורת אמת
היתה בפיהו נ׳מ שפתי כהן
ישמרו דעת נ׳מ שמר תם
וראה ישר ב׳מ פנהם בן אלעזר
בן אהרן נ׳מ לכן הנני נ׳מ
10 בני עבדיך ישכני נ׳מ ויהי כחול זרעך
נ׳מ כחצים ביד גבור נ׳מ אשרי
הגבר אשר מלא נ׳מ הנה כי כן
יבורך נ׳מ כי עם אבני הנדה נ׳מ
ורבצת ואין מחריד נ׳מ תעתיר
15 אליו וישמעך. ויתנזר אמר נ׳מ

ושמתי את זרעך נ׳מ חנה אנכי
והילדים נ׳מ. ילדים אשר אין בהם
כל מום ונ׳מ ועתה שני בניך נ׳מ
אלה הבאים נ׳מ בשמות נשיאים נ׳מ
20 יפיפית מבני אדם נ׳מ והדרך צלך
נ׳מ ואעשך לגוי גדול. וראה
בנים לבניך נ׳ם כי תקדמנו נ׳מ
כי תשיתהו נ׳מ יהי שם יו׳ת מבורך נ׳מ
רבו . . . . נ׳מ אברכה את יי׳ו נ׳מ
25 ואנחנו נברך (יה נ׳מ) ברוך יי׳ו אלהים
אלהי ישראל נ׳מ וברך שם כבודו נ׳מ
ברכי נפשי נ׳מ ברכי נפשי ואתו יי׳ו נ׳מ
שאו ידיכם קדש נ׳מ אשר המתברך
29 בארץ יתברך נ׳מ נבור בארץ יהיה נ׳מ
ויאמר אלהים . . . . נ׳מ זאת בריתי . . . . . ת נ׳מ *a maogon*

JEGYZETEK A SZÖVEGHEZ.

A. oldal. 1. sor csak ennyi olvasható, a többi kiszakadt.

2. sor hibás, mert a harmadik sorban ujból megvan, ezért a sor feletti vonallal jelölve.

3. sor. עמותים e helyett עמיתים, synom. רע nak. דעה l. Prov. 24. 14. כן דעה חכמה לנפשך.

4-6 sor. לצמיתת = לצמותם Lev. 25. 30, a rím kedvéért. Értelem: Tudd meg, hogy Isten örökre rendelt téged és igy szólt: A gáónt és fiait rendeltem a mai napon Izraelben példáknak és előjeleknek. Allusio Jes. 8. 18-ra és befejezi II. M. II. 9. verssel.

A 4. sorban נאון fölött מצליח szócska olvasható, de áthuzva.

6. sor. végére talán a marginatis versek valók.

9 sor. Első három szó fölött vonal, tehát törlendők a szavak.

11. sor. V M. 1. 15.

12 sor. שרים = énekesek. Koh. 2. 8. és az egészre Zsolt. 45. 17.

14 sor. I. M. 49. 25,

15 sor. הנולדים לך hibás, ezért fölött e vonás.

16 sor החיתשו mint sokszor a Kronik. könyvében.

17 sor. Célzás I. M. 31. 29-re כי שרית עם אלהים ואנשים, itt oly értelemben: Fejedelmekké lettek Isten és ember fejedelmsége által משרה Jes. 9. 6.

18 sor. II. Kir. 2. 12. és 13. 14.

19 sor. Zsolt. 111. 2.

20 sor. המשה és חמושים szójáték II. M. 13. 18, A Midrás is a 2 szó közt hasonló értelmű szójátékot keres . . . חמושים V. ö. Jalkut a helyhez 227 §. שהיו מצוינין בחמשה מיני זיין A ואת fölött levő ájin alaku betű talán a margón álló והכון szóra vonatkozik, hogy itt volna a helye. A sor végén álló álló מ' értelmetlen.

23 sor. I. M. 50. 23.

A *A* oldal margón álló ועדה = Jób 40. 10 עדה נה נאון וגובה; תעודות vonatkozik a fiukra Jes. 8. 16; V. ö. még Ezek 37. 17.

B. oldal 1. sor. a többi kiszakitva.

2. sor. Jes. 25. 1. Zsolt. 110. 4.

3 sor. I. Sam. 7. 28; Mal. 2. 5;

5 sor. Mal. 2. 6.

6 sor. Mal. 2. 7. A mondat elején hiányzik כי szócska.

7 sor. Zsolt. 37. 37.

8 sor. IV. M 25. 10

9 sor. IV. M 25. 12.

10 sor. Zsolt. 102. 29, Jes. 48. 19.

11 sor. Zsolt 127. 4, 5.

12 sor. Jób 5. 23.

14-15 sorok. Jób 11. 19; 22. 27, 28.

16 sor. I M 13. 16; Jes. 8. 18.

17 sor. Dán. 1. 4.

18 sor. V. M. 48. 5.

19 sor. I Krón. 4. 38.

20 sor. Zsolt. 45. 3. 5.

21 sor I M. 12. 2; zsolt 128. 6.

22 sor. Zsolt. 21. 4

23 sor. Zsolt. 21. 7; 113. 2.

24 sor. Lyukas a papir. Zsolt. 34. 2.

25 sor. Zsolt. 115 18.

26 sor. Zsolt 72. 18, 19.

27 sor. Zsolt 103. 1 és 104. 1.

28 sor. Zsolt 134. 2; Jes 65. 16.

29 sor, Zsolt 112. 2.

A *B. oldal* margóján talán I. M. 1. 3, a másik helyet. nem tudom felismerni.

Budapest. *Dr. Weisz Miksa.*

HÉBER HELYNÉVMUTATÓ BACHER „AGADA DER TANNAITEN" MÜVÉHEZ.

A M. ZS. Sz. 1910 évi. 219 lapján tett igéretemet beváltva, itt közlöm a héber helynévmutatót a tannák agadájának mindkét kötetéhez (I. II.) Az elsö kötetnek második kiadását használtam. Mindegyik *palesztinai* helynévhez hozzáfűzöm, amennyiben az megállapitható, a hely *mai* nevét és zárjelben, hogy a Szentföld melyik részében fekszik (J=Judea, S = Szamaria, G = Galilea, P = Peréa). Némely helynév azonositásához megjegyzést fűzök, főleg azokhoz, melyekre nézve az agáda-műben is található valamely megjegyzés.

A) Palesztinai helynevek.

אדום I 233. [Idumaea].

אושא I 234, 404, 448. II 54, 55, 73, 129, 152, 154, 183, 184, 193, 217, 229, 232, 235, 275, 283, 289, 292, 304, 377, 456. Hirbet Huse (G).

אכויב II 152, 188. [gör. Ekdippa] Ez-Zib (G).

אמהוס[1]) I 54_1 [gör. Emmausz] Amvasz (J).

אמורי II 179.

בקעת א' I. ארבל

ערדסקס I. ארדסקס.

ארץ ישראל I 32, 328, II 100, 112, 150, 164, 280, 315, 394, 403, 409, 431, 437, 442, 510, 521.

ארץ כנען II 287.

אשקלון I 86, 112. II 495. Askalan (J).

בירי II 136. Kafr Bireim (G).[2])

ביתר I 187, 285, 342. II 151, 325. Bittir (J).

בית פעור I 172 (P).

בני ברק I 89, 435. II 70, 71, 192 Ibn Ibrak (J).

בקעת ארבל II 524[3]) Irbid (G).

בקעת מרון II 175, 275, 283. I. מרון.

בקעת רמון II 73_3. Rummane (G).

בקיעין I 213_6. 214. (J).

(ברדלא II 548) [4])

ברתותא I 440 (G?).

גדר II 31. [Gadara] Mukesz (P).

גוש חלב II 76 [Gischala] Ed-Dsis (G).

גליא II 559 (J).

גליל I 24, 92. II 403, 405, 553. [Galilaea].

דמזו I 57 (I. עימסו). Dsimzu (J).

דרומים II 164, 423, 479. Dsebelet-Tor (S).

דרב II 452. Hirbet Ghurabe[5]) (J).

דרסי I 265 (G)= Γαρις (Josephus, Vita 71, 74).

דמשק I 98, 389, 391, II 109. (Damaskus]

דרום I 382. II 412, 496, 505 [Daróma] (J).

הר הבית I 21.

חברון II 334. El Halil (I).
הדרך I 391 (P).
טבריא I 91, 398, 399. II 72, 159, 174, 370, 384, 387, 530. Tabarije (G).
טבעין (מסעין) II 275, 284, 552. Tabun (9).
יבנה I 23, 45, 73, 444. II 55, 70, 90, 151, 324. Jebna (J).
יהודה I 52. II 533, 534 [Judea].
ירושלים I 159, 168, 180, 193, 195, 256, 271, 283, 371, 391. II 50, 99, 101, 112, 278, 291, 311, 325, 327, 387, 402, 442, 446, 490.
כבול I 439. Kabul (G).
כוכבא II 32. Kókab (G).
כותים II 164, 387, 423.
כפר הבבלי II 371,[6]) 373, 469. Bablije (G).
כפר חטיא II 555. Hatlin (G).
כפר חניה II 551. Kafr 'Anan (G).
כפר נחום I 385$_2$. Tell Hum (G).
כפר סכניא I 108. 257/8. Szaknin (G). l. סכני.
כפר עזיז I 233. Hirbet Aziz (J).
כפר עכו I 93, 137. II 77, 93, 392 (G)= καφαρεκχω (Jos. Bj II 26$_6$).
כפר סני II 229. [7])
כרמל I 306. II 510/11. Dsebel Karmal (G).
לוד 48. II 192, 496. Ludd (J).
מגדל נדר II 424[8]) (P).
(ם)מודעי I 187. El Midje (J).
מורה II 423 (S).
מחוז II 548. El Mahuz[9]) (J)
מעון יהודה I 42. Tell Main (J).
מערת סטיים I 398. Banijasz (P).
מרון II 75/6. Meron (G).
נבתאי II 40, 498, 524 [Nabataei].
ניפולין II 408, 423 [Neapolis] Nabulus (S).
סדום II 178.
סכני I 41. Szaknin (G), l. כפר סכניא.
סיני II 185.
עי II 281 (J).
עיבל II 281 (J).
עימסו I 58 l. גמזו,
עין תאינה II 530/8. 'Ain et Tine (G).
עינם II 476 (J).
עכו 43. 48/8. II 136, 152, 416, 'Akka (G).
ערדסקס II (109$_1$), 275$_4$, 422$_4$. El Hartije (G).[9a])
פקיעין l. בקיעין
פרך II 32 Farka (J).[10])
פרוד II 505$_4$[11]) Farade (G).
צור II 72, 136, 188, 410 [Tyrus] Sur (G).
צידון I 90, 374, 435, 437 II 71, 72, 136 Saida (G).
ציון II 408 (J).
צפורי I 108, 339, 403, 437, II 72, 150/1, 152, 154, 156, 159, 163, 166, 172, 174, 189, 377, 465, 504, 530/1 Szaffurije (G).
קבר רחל II 50 (J).
קטרון II 560 (G)[12])
קסרי I 403, 505/6, 528. [Cäsarea] Kaisarije.
קסריון I 398/9. [Casarea Philippi] Banijasz (P).
שילה II 347, 452. Szelun (J).
שילוח II 325. 'Ain Szilvan (J).

שכם II 186, 423, l. ניפולין (S).
שפרעם I 404. Sefa 'Amr (G).
שקמונה I 445 [Sykaminon] Tell es-Semak (G).
תבור I 306. II 510 Dsebel et Tor (G).
תמנה I 444 Tibne (J).[13])
תקוע II 16, l. מרון (G).[14])

JEGYZETEK.

[1]) Igy olvasandó (ם-al, nem אמהום mint az Agada i. h.

[2]) L. M. Zs. Sz. 1910, 222 l., 3. jegyz.

[3]) l. h. „Ebene Arbela", olv. „Ebene von Arbel". L. erről „Beiträge zur Geogr. u. Geschichte Galiläas c. könyvem 52 kk. l.

[4]) l. h.: „Abba Kohen aus Bardala" nem helyes, mert ברדלא nem helynév, hanem e két szó összevonása: בר-דליה „a Delaja nevű papi családból való", l. erről Monatschrift 59. évf. 161 l.

[5]) l. h. 3 jegyzetben pótlandó: Pesz. r. 29 (137b): בא וראה מסלו של מיכה היה עומד בערבו ובהימ היה עומד בשילה. — ערב és (ו) ערב azonosságáról l. Mitteilungen u. Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins 1912, 19 K. l.

[6]) l. h. 3j.: „Das war wohl eine babylonische Colonie in Palästina, deren Insassen auch als Babylonier bezeichnet werden konnten". Azonban nem helyes mit Bacher azután ír: „Doch gab es ein Huzal im Gebiete von Benjamin, welches auch Babel genannt wurde". A helyeset l. Büchler-nél, Der Galiläische 'Am-haares 322 l., 2. jegyz. T. i. a kézlratok szerint דבית מנימין olvasandó („Minjamin papi családhoz tartozó"),

[7]) L. erről Büchler i. m. 275 l., 1. j.

[8]) Nem a Tiberias-tava melleti Magdaláról van szó (Bacher), hanem a Gadara melletiről, l. „Beiträge" 81 l., 1j.

[9]) L. Monatschrift 61. évf. (1917) 133 kk. l.

[9]a) E helynév először II 1091 idéztetik Baba batra 56a-ból, hol azonban határozottan hiba van דרמסקוס = דמשק helyett mint a Bacher állat idézett párhuzamos helyek mutatják. A valóságban ערדסקס galiciai helység mint II 275 l. 4 j. és 432 l. 4. jegyzete mutatja és mint Bacher helyesen megjegyzi. (Az utalás a 1011. l. jegyzetére [olv. 109 l.] a fentiek szerint helytelen). A talmudi adatok alapján megállapitható, hogy ע a mai El Hartije helyén feküdt (Hefa-tól délkeletre).

[10]) A judeai-szamariai határon, l. ירושלים évk. X. évf. 143 l.

[11]) l. h. irja Bacher: „Dieses פרוד (?פרור) ist vielleicht kein selbsständiger Ort, sondern eine „Vorstadt" Cäsareas, denn das ist die Bedeutung des Wortes". E feltevés szükségtelen, mivel ez középkori sirjegyzék (אלה המסעות ed. Tudela-Grünhut

153_8 דפריזיאה h. olv. אפרידיאה) a Szafet-től délnyugatra fekvő Farade-ben feljegyzi R. Tanchum דמן פרוד sirját.

[12]) A hely neve, minf i. h. megjegyeztetik egyebütt nem emlittetik. De megjegyzendő. hogy b. Megilla 6a szerint a birák 130 emlitett קטרון a későbbi צפורי-val azonos (Ag. pal. Am. III, 644). Valószinűleg Szefforisz-nak egy külvárosa, vagy egy mellette fekvő falu később is a קטרון nevet viselte.

[13]) L. M. Zs. Sz. 1916, 17 l. 5 p.

[14]) A galiciai תקוע fekvését először Bacher állapitotta meg i. h.

B) Nem palesztinai kelynevek.

אלכסנדריא I 47. 179. II 365, 413.
אנטוכיא II 136.
אסיא II 28, 108, 151, 286.
אספמיא I 306. II 109.
אתעם אתונא I 167.
בית אלים I 306. (Bythinia?)
בבל I 2, 9, 50, 375, 385. II 114 150, 409, 510, 521.
ברבריא II 290.
גולה I 375.
גלוה II 29.
גנזק (שבמדי) I 273_2, 322.
הדיב I 21.
הוצל II 371_3, 417_3.
הנדו II 431.
חוצה לארץ II 430.
יון II 28, 177_1.
כוש II 187, 442_2.
לודקיא I 383. II 33_1, 154_2).
מדבר האמד I 387_1.
מדי I 273, 285, 398. II 28, 441.
מצרים II 187, 233_4, 442_2.
נהרדעא II 385, 493_5, 537.
נהר פקוד I 385_3.
נציבין I 315, 374, 387. II 151_7, 275, 365.
סוריא II 409_5.
סמכטיו I 290_3.
סרמטיא II 290.
סרקי II 498.
עילם II 442_2.
עמלק = רומי I 122, 140, 146, 204.
ערבי II 40_1, 406, 442_2.
פרנדיטא II 59_3.
פרס I 398. II 144, 177, 442.
פרת II 39_2.
קפדוקיא II 437.
קרשיני II 287.
רומי l. עמלק és M. Zs. Sz. 1910, 134
שכנציב II 468_2.
שלמאה II 40_1.
תרקיא II 287.

Érsekujvár. *Dr. Klein Sámuel.*

Helyreigazitások.

I

A Dr. Weisz Miksa által kiadott **B** geniza-töredékek ezen szavaihoz בכל ערי אלריף (54. lap, 10. sor, v. ö. 53. lap fent 2. sor) Blau L. és Lőw. I. megjegyzik, hogy az a marokkói tengerpart vidék, melynek neve „Rif."

II.

Dr. Klein Sámuel a következőket irja:

A M. Zs. Sz. 1916 évf. 315. lapjához a következőket jegyzem meg: Tiberias — épen nem „bájos" — gyógyfürdő városnak nem egy negyede Syringógia, hanem tőle délre fekszik egy kis rom, melynek neve *Khirbet Serdzsunija*, ez pedig egy régi סרונגייא, vagy סרונגין nevű helységnek felel meg, mint ezt טבריא cimű dolgozatomban (IV. evf. הצופה 51 l.) megirtam. Hogy סרונגייא, épen a syringa növénynévvel függ-e össze, nem tudom. Amennyire emlékszem én nem láttam 1911 tavaszán orgonát Tiberias környékén. A szentföldi שלוחים stb. topographiai ismeretei vajmi csekélyek, azokra épiteni nem szabad.

III.

Dr. Frisch Armin: Vonatkozással Weltner Mór (M. Zs. Sz. 168. l. 1918. jul.-okt.) a *Salman* szóhoz fűzött megjegyzésére csak annyit akarok mondani, hogy jelenleg a Salman (זלמן) név a zsidóknál שלמה-val adatik vissza. Meglehet ugyan, hogy a névnek eredetileg a שלמה-hoz semmi köze, de nagyon valószinű, hogy már akkor a zsidók között egy névnek szerepelt. 170 l. שמחה férfinév még ma is létezik. Alkalmasint = Symachos, a talmudi סומכוס.

IRODALOM.

ADALÉKOK A ZSIDÓ ESKÜ (JURAMENTUM MORE JUDAICO) KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ.

(*Winkler E.* ily cimű dolgozata *Budapest* 1917).

A zsidó eskü hű tükre a zsidó ellenes hangulatnak jogfosztásnak és igen változatos története van, a mely teljes mértékben megérdemel egy monográfiát. Csak sajnálni lehet, hogy W. a nyomdai viszonyok miatt nem nyomathatta ki teljes dolgozatát. Ennek jelentősebb része a 30 oldalnál kezdődik, az első két fejezet közül az első (az eskü a zsidóknál a biblia utáni irodalomban) fel van dolgozva, a második (Kol Nidré), nem tartozik szorosan az eskü történetéhez, csak összefügg vele.Minthogy már előttünk van, néhány megjegyzést teszünk. 8. lap. Rába nem III., hanem IV. század. A gáoni korbeli eskü (15 k.) formalitásai kétségtelenül nem zsidó eredetűek. Különösen feltűnő a kakas, a meggyujtott gyertya és a hamu, melyre az esküvőt állitják. Ezek varázseszközök: a láng elűzi a démonokat, a hamu megtöri a varázst (tűz létesitette). Hája gáon racionalisztikus magyarázatot adhat, de az eskü e formalitásai óbabylóniai babonás eredetre vallanak. Helyesen mondja W., hogy a kisérő szertartás a babylóniai környezet hatása (17. l.) A „Rába botjáról" kapcsolatban a hasonló általános legendával mi is szóltunk folyóiratunkban. — 22. lap, 10. sor a mondat vége kiesett.

A zsidó eskü minden valószinűség szerint a byzanci rodalomban keletkezett a X. században és onnan terjedt el, de az ut, melyen jött, nem ismeretes (30 kk.) Sem az esküt kisérő formaságok, sem az eskü tartalma nem zsidó eredetű. „Tövisággal kellett öveznie a zsidónak derekát, vizbe kellett mennie és háromszor ráköpni a circumcisio

helyére és csak azután esküdhetett meg" (Selden, de synhedriis II. p. 302, Winkler 34). Világos, hogy a vizbemenés, valamint a circumcisált testre való ráköpés varázstörés. A viz és a köpés ugyanis általános felfogás szerint varázstörő. A zsidót bűvésznek nézték és attól tartottak, hogy az elmondandó átkot már előre elháritja, hatástalanná teszi, gondoskodtak tehát előre ellenszerről. Az eskü formula szintén a bűvészet köréből ered, miről máshol fogunk szólani. A varázslás miatt való aggodalom mutatkozik a capitulare előirásában is: Hints kétszer sóskát a fejétől a lába körzetében, ott kell állnia, mikor esküszik (38. lap). Ha "sóska" helyett „tövist" olvasunk, akkor is az ellenvarázsra kell gondolnunk, nem Jézus szenvedéseire. A byzanciak az esküvő derekára tétették a töviságat, hogy a felső test (a száj) a varázstörő circumcisált membrumtól el legyen választva. Gebal hegy nem Gilboa, hanem Ebal (Mózes V, 26, 13) az átok hegye (41, 131 és 132. jegyzet ellen). Szerzőnk (44, 139) azt mondja, hogy a zsidókat a papyrusok tanusága szerint már a Ptolomeusok idején bizalmatlansággal tekintették a törvénykezésnél. *Ilyen papyrus nincsen.* A zsidók az ókorban egyenjoguak voltak, sehol nincs annak nyoma, hogy a törvénykezés kivételes bánásmódban részesitette volna őket. Privilegiumot adott nekik, hogy szombaton és ünnepen nem kellett a törvényszék előtt megjelenniök. A Sachsenspiegel esküformájában szintén a mágiára emlékeztet a következő: A zsidó mezitláb álljon egy disznóbőrön és karját könyökéig meztelenül és kezét tegye egészen Mózes könyvére (52). A ruha is megtöri a varázst, itt a varázsszerűen ható átokra (V. ö. 55 lent !).

1495-ben I. Miksa császár által alapitott birodalmi kamarai törvényszék által elrendelt hosszu esküben előfordul (68. lap) a következő héber mondat: „Lo tissa eth adona[y] eloecha laschau ki lo jenakka adona[y] eth ascher jissa eth schemo lasch aw" (Mózes II, 20, 7). A humanismus hatása látható az egész eskü formán, de azon is, hogy a hébert szefard (tudományos) kiejtéssel irja át. Hogy hiba csúszott be az istennévbe és az utolsó szóba (ketté van választva), nem változtat a tényen.

A speyeri formula (71—72) bevezető két motívum után a következőt adja:

„Amint igazad van, ugy segitsen téged az az Isten, kinek Abrahám fiát akarta feláldozni; amint igazad van, ugy segitsen téged az az Isten, ki az izraelita népet a tengeren át lépette . . . , ugy segitsen az az Isten, ki megváltotta Dánielt, mikor az oroszlánok közt feküdt Babylóniában".

Az Izsák feláldozására és az oroszlán barlangban levő Dánielre való hivatkozás őskeresztény eredetü. A katakombákban gyakori képek az Akéda és Dániel. Az őskeresztény ima ebből állt: Aki meghallgatta Ábrahámot, mikor a fiát fel akarta áldozni, az hallgasson meg bennünket; a ki meghallgatta Jónást a cethalban stb.; aki meghallgatta Dánielt az oroszlánbarlangban stb. Az ima a zsidó bőjti istentiszteletből ered, megvan őskeresztény imákban, a zsidó imák közt pedig a szelichót végén talált helyet. A zsidó konzervativizmus 2000 év után is tartja az imát, leszorult az első helyről (más imák léptek helyére), de azért megmaradt, ha utolsó helyen is.

Az előttünk fekvő mű főérdeme a régi, különösen a német esküformák közlése. Kivánatos, hogy szerző munkáját folytassa, az esküformáknak mintegy corpusát adja. Ki kellene terjeszkedni a francia, spanyol s más esküformákra. A kezdet biztató.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

AZ IMIT 1918. ÉVKÖNYVE.

(**Évkönyv.** Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, szerkeszti *Bánóczi József.* 1918. *Budapest.* 1918).

Az Évkönyv, melynek megjelenését a sulyos nyomdai viszonyok hátráltatták, a társulati közleményeken kivül 25 irodalmi dolgozatot és verset ad, melyeken a rendkivüli helyzet nyomot nem hagyott. Első helyen az emancipáció félszázados ünnepén tartott három felolvasás áll, melyek *Bánóczi, Mezei* Mór és *Venetianertól* erednek és

igen magas szinvonalon állanak. Alkalmi felolvasás *Gerő Ödőné* is Ágai Adolfról, ki a Társulat felolvasó bizottságának elnöke volt. Az illusztris iróról G. markáns képet fest. Ebbe a körbe tartozik *Kecskeméti* Ármin megemlékezése Graetz H. zsidó történetiróról is születésének 100-ik évfordulóján. Beható szines tanulmány. Az Orsz. Rabbiképző Intézet 40 éves jubileuma alkalmából *Kohlbach B.* érdekes visszaemlékezéseket bocsát közre az intézet első dekaszából, melyek lelkes felhivásban hangzanak ki. Történeti, irodalomtörténeti, archeológiai dolgozatok a következők: *Groszmann Zs.*, Egy meghiusult zsidó adó a mult század közepén (243—250); *Mandl B.*, Zsigmond magyar király és német császár zsidóadói (252—265), *Goldberger J.*, Eszterházyék szerződései a tatai zsidó hitközséggel (228—242); *Molnár E.*, A jiddis irodalomról (200—227); *Blau L.*, Ókori zsinagógák Galileában (91—104), *Herzog Ö.*, Tell-Hum zsinagóga romjának leirása (145—170). Általános érdeklődést érdemelnek a galileai zsinagóga romok, melyek pogány notivumu ornamentumokat mutatnak, Lajta műépitész kompetens itélete szerint a legcsodálatosabb műalkotások. Hatásuk a keresztény bazilikára és egyéb általános jelentőségük a cikkben fel van tüntetve. Hogy a prózával végezzek, feljegyzem még *Steinherz J.* gondolatokban bővelkedő felolvasását: Schakespeare és Lessing a zsidóságról (265—378) és *Edelstein B.* nagy tájékozottságra valló visszapillantását az 5677-ik évre, a mely méltó folytatása az előbbi évről szóló ismertetesnek (279—318). A következő versek élénkitik az Évkönyvet: *Radó A.*, Ábrahám ligete (66); *Lenkei H.*, Nóé fiai (89—91); *Neményi E.*, És lészen egykor (105): *Kecskeméti Gy.* (a makói rabbi nagytehetségü gimnazista fia), Versek (126—7); *Kiss A.*, Imádság (Verhaeren, 141—2); *Pásztor A.*, Bárcsak még egyszer (142—44); *Feleki S.*, A szegény zsidó (188—190); *Csillag L.*, Szünidőben (251—2). A szépirdalmat képviselik: *Hajdu M.*, Bus muzsika (128—140); *Nádai P.*, Zborói emlék (171—187) és *Ujvári P.*, Umrath Simon és familiája (190—90).

Az Évkönyv, mint a kényszerü rövid ismertetésből is kitünik, kitüzött célját kiválóan szolgálja, változatos és tanulságos olvasmányt adva az érdeklődő müvelt közönség

kezébe. Reméljük, hogy a igazonyok cskhamar megjavulnak és a Társulat ujból felveheti egész programmjára kiterjedő munkásságát, melyből a jelen publikáczió csupán egy kis kép.

B. L.

IRODALMI SZEMLE

Rathenau Walter, neves iró, kis irata: „Eine Streitschrift vom Glauben" (Berlin 1917) felelet Trützschler-Falkenstein: „Die Lösung der Judenfrage im Deutschen Reich" c. iratára, a mely a megoldást az áttérésben látja, mint ez 1800 év óta javasoltatik. Mindkét szerző távol áll a nálunk sürű frivolitástól, a mely a hitet áruként kezeli, utóbbi időben már frakk és kaftánra osztotta, hanem illő komolysággal tárgyalja mint a becsületes meggyőződés kérdését. R. a zsidó vallás lényegét az egyistenhitben, a dogma és egyháznélküliségben látja. Az az ember, aki valamely egyházba belép, ezzel a lépéssel az illető egyház symbolumait helyeselte és elfogadta. A ki az utóbbiakat nem teheti, nem jelentkezhetik. Az értekezés általában nagy problémákat fejteget, a legjelentősebb talán az, amely az egyház és hit fogalmainak kétféleségét tárgyalja, saját szavaival (27. lap): Unterscheidung der Begriffe von Kirche und Glauben". Véleményét R. finom formában a 29. lapon fejezi ki, hol egyebek közt ezt mondja: „Willst du überhaupt deinem Glauben den Stempel eines herkömmlichen Bekenntnisses aufdrücken, was bei dir steht, so scheint der mosaische Monotheismus kraft seiner Freiheit von Dogma und Kirche mir das einzige Bekenntnis zu sein, das deinen Glauben ohne inneren Widerspruch dulden darf und dulden muss." Ez a fejtegetésnek egyik lényeges pontja, a másik a végén áll (31. lap), amely igy szól: „Hilfe und Stütze schuldet der Staat jeder Glaubensform, soweit die Zahl ihrer Bekenner hinlänglich und ihre Lehre nicht der Vernunft und Sitte zuwider ist. Politische Folgerungen aus der Zugehörigkeit zu einer anerkannten Religionsgemeinschaft zu ziehen entspricht nicht der staatlichen Gerechtigkeit".

Ewers Hans Heinz hires német regényiró, ki különösen a mystika lélektanát elemzi „Der Zauberlehrling oder Die Teufelsjäger" c. regényében (*München* és *Berlin* 1916) hátborzongató dolgokat mesél a Trentino egyik elhagyatott falujából, melyben a falu középkori módra gyakorolja az önostorozást (flagellatio) és vallásos rajongásában egy siketnéma fiut keresztre feszit, a szent hajadon pedig arra birja falubelijeit, hogy őt is keresztfeszitsék megváltásuk céljából. Borzalmas historia, melyhez a költő a festéket a középkorból vette. Zsidókról is többször van szó, de más összefüggésben: üzletemberek, két ultramodern berlini hölgy stb. Itt azonban csak a zsidó mystikából vett részletekről szólunk. A regény mozgató alakja az ezermester Frank Braun. Braun a 268. lapon a következőt mondja az Amerikából visszatért rajongónak: „Hat Gott nicht des Elias Geist in die Seele Pietro Noscleres gesenkt? Das Buch Jalkut Rubeni lehrt uns, dass die Seelen von 964 Generationen in Labans Schafe fuhren; von dort kamen sie zurück in Menschenleiber — deshalb war Israel so fruchtbar in Aegypten". Nem kutattuk ugyan, de nem hisszük, hogy ez szó szerint állana az idézett késői műben. A X. fejezet (287. lap) mottója: „Was nützt das Gebet des Hohenpriesters um Regen, wenn der Rabbi Chaninaber [sic !] Dose es rückgängig machen kann? Talmud, Joma Fol. 53, Taaníth. 24." Ez csakugyan előfordul a megjelölt helyeken. A 296. lapon ezt olvassuk: „der rechnete aus, wieviel „a" in der Bibel vorkommen". Ez nagyon érdekes — a zsidók már az ókorban megszámlálták a betűket — és csak az kár, hogy nincs megadva a forrás. Mindenesetre érdekes analógia a betűmaszorához. „Der Prophet stand auf und segnete das Grab, er nahm seine Krone ab und warf drei Hände voll Erde auf den Sarg. Venier nahm eine Schaufel, füllte sie mit Erde und reichte sie der Heiligen . . . Sie warf ihre Erde" stb (424). A falu prófétájáról és szent szűzéről van szó, az érdekes a dologban a földdobás a koporsóra, melyre Rosegger egyik regényéből is hoztunk már példát. A „Satan Mekatrig" (מקטרג=) többször fordul elő, utoljára 500. lapon Végül megjegyezzük, hogy a regénynek a szentek életéből

közölt részletekből azt a benyomást kaptuk, hogy zsidó szempontból érdemes volna elolvasni. Talán akad, aki ráér.

•

Graetz 100-ik születésnapját a felekezeti sajtó, első sorban a német, kellően ünnepelte. Magunk is méltattuk a nagy historikus érdemeit (berlini Ost und West és Egyenlőség) és így ezuttal ettől eltekintünk, hanem csupán két külön alkalmi publikációt mutatunk be, több a háborus helyzet folytán nem is jelent meg. Tulajdonképen csak egy monográfia látott napvilágot, a másik a boroszlói Monatsschrift ünnepi hármas füzete. Az elsőt *Meisl* I. irta, a ki Graetz műve héber fordítójának, *Rabinovicz S. P.* (שס"ר) veje és ezen kapcsolat folytán a nagy történetiró iránt nemcsak érdeklődött, hanem egyet-mást tudott róla, a mi eddig ismeretlen volt. Segitségére volt ez irányban *Grätz Leo*, ismert fizikus, müncheni egyetemi tanár, a historikus fia, kinek házában Grätz 1891-ben látogatás alkalmáva meghalt.

Mindez nem sok ugyan, nem is érinti a történészt, hanem a magánembert és gyakorlati zsidó tevékenységét, de elég érdekes. A munka cime: *Heinrich Graetz.* Eine Würdigung des Historikers und Juden zu seinem 100. Geburtstage 31: Oktober 1917 (21. Cheswan). *Berlin* 1917 Előszó, jegyzetek és 8 mellékleten kivül négy fejezetből áll: 1. Életrajzi bevezetés (5—22). 2. A zsidó történetirás Grätz H. előtt (23—33). 3. A történeti mű (34—70). 4. Grätz és a napi kérdések (71—118). A munka dereka a 3. fejezet volna, de már a lapszámokból látszik, hogy a szerző hőse melléktevénységének nagyobb figyelmet szentelt, mindenesetre nagyobb teret. A mi a Grätz-féle történeti mű méltatását illeti, Meisl felhozza a kifogásokat, melyeket ellene emeltek, azokat részben cáfolja, részben helyesli. Nagyobb szabású méltatást nem találtunk ugyan benne, de már az összeállitás és a kisérlet is tanulságos. A monográfia egyik érdeme, hogy a Grätzre vonatkozó irodalmi forrásokat összegyüjtötte, a mellékletekkel szaporitotta is. Ez utóbbiak a következők: 1. Bibliográfia. 2. Emlékirat a palesztinai zsidó községek állapotáról. 3. A jeruzsálemi községek vezéreinek héber nyelvű tiltakozása. 4. Grätz és

G. Lewy levelezéséből. 5. Netter és Herzberg (Familienpapiere szerzője) leveleiből. 6. A madridi Akademia dekretuma Grätznek. 7. G. és Rabbinowitz (héber fordító) levélváltásából. 8. A Deutsch-Isr. Gemeindebund aktáiból a „historische Kommission für die Geschichte der Juden"-ra vonatkozólag. Mint ismeretes, Grätzet a bizottságból kizárták, az aktákból megerősitést nyer, amit ugyis tudtak, hogy Breslau és Geiger (Ludwig) voltak a főkizárók. A berlini és hannoveri község megütközött, de többet nem tett. Kiváló példa arra, hogy zsidó ügyekben minden lehetséges. A korrektura háborus. A részletekben is volna egyik-másik megjegyzésünk (25, 49, 56, 66 lent, 67, 68, 74 lapok).

•

A Monatschrift ünnepi száma (61, 9—12. 321—491 lapok) kilenc közleményt tartalmaz. Szép életképet fest *Brann* (321—346), harciasat *Güdemann* (347—355. Nekrolog a Neue Freie Presse 1891. évéből). Ezután következnek: *H. Cohen*: Graetzens Philosophie der jüdischen Geschichte (356—66), *N. Porges*, Graetz als Exeget (367—384, jó tárgyalás), *L. Treitel*, Josephus Flavius bei H. Graetz (385—391), *A Schwarz*, Die Konsekrierung der dritten Stadtmauer Jerusalems (392—411), *Ph. Bloch*, Graetzens Schema zu einer enzyklopädischen Bearbeitung des Talmud (412—421), *M. Güdemann*: Moralische Rechtseinschränkung im mosaisch-rabbinischen Rechtssystem (422—443), *M. Brann*, Verzeichnis von H. Graetzens Schriften und Abhandlungen (444—491). Ez utóbbiból, összesen 467 szám a történet forditásaival együtt, azt látjuk, hogy a magyar forditásról Brann nem bir tudomással. Van angol, francia, héber, zsidó-német, lengyel és orosz forditás. Güdemann második és Schwarz értekezése nem vonatkozik Grätzre, a Treitelé is csak laza összefüggésben áll vele. A közlemények kivétel nélkül Grätz tanitványaitól erednek, még pedig a régibbektől. Más viszonyok között a kegyeletes irodalmi emlékmű bizonyára gazdagabb és fényesebb lett volna. Igy is szép.

•

Guttmann M. talmudi encyclopédiájából a 6. füzettel II. kötet, amely אדמה—אלה czikkeket öleli fel, teljes lett.

fejnélküli árnyékát, ki abban az évben meg fog halni (114). A „szijum" előszeretettel Szimchat Tóra" napjára tétetett (116). A sakter három hónapig (kiszlév-sebat) minden levágott szárnyasból egy tagot (lábat vagy egyebet) kap. hogy meg ne bénuljon (121). A zsirt kiereszteskor a „gonosz szem" ellen védték. Azt hitték, hogy egy „törpe" van jelen (u. o.) Ez talán orosz babona. — A 132. lapon emlitett tudós *Chwolson Dániel*, kinek nevét, miután meghalt, kiirhatjuk. A vilnai és zitomiri rabbiiskolákba a szülők rend szerint nem engedték a fiaikat belépni (u. o.) Szeminárium! A badchen (marselik) és a drósesenk (180—91) az oroszoktól jött hozzánk. — 1845-ben ukaz jelent meg, amely az orosz zsidóknak megtiltotta a régi ruhaviseletet. Katasztrófaként hatott és nagy elkeseredést szült (195). A „pejesz" is tilalom alá került (199). R. Jankev Meyer Mniskből egész nap viselte a tefillint és a fejen pejeszével takarta el (u. o.). Este sötétben a régi viselet került elő, bizonyos összegért két évre megvásárolbatták a régi ruhaviselet jogát (200). A rendőrség szigorúan ügyelt a viseletre, az aszszonyoknak előirt feikötőre is. le is tépte a tilos diszt, a pejeszt levágta, olló hiján két kővel lenyiszolta (209—10).

Az utóbbiakban megkezdett kulturképeket folytatja a II. kötet, melyet az I. kötet sikerén való felzudulásában bocsátott közre az egykori leánychéderen mivelődött irónő. Az előkelő, gazdag zsidó rendesen hires tudós leányát kereste fiának feleségül (33), a vőlegénytől pedig talmudtudást követeltek (38). A műveltség nagyobb tisztelete, mint a mennyit a „műveltek" ma tanusitanak. Érdekes zsargondal (36) és még érdekesebb Józsefjáték (53). A mátkaság utolsó négy hetében, melyeket réz, messzing, ezüst és arany hétnek neveztek, a menyasszonyra gonosz szellemek leselkednek. Ezért éjjel-nappal őrzik, amig a „chuppe" (nászmennyezet alól ki nem kerül (75). Ez a balhit aligha zsidó eredetű, már a négy ércznév idegen (alchimistikus) eredetre vall. Bizonyára megvan az orosz népnél is. — Szines a chaszidizmus leirása (80 kövv.) Ellenfeleik (misznagdim) egyik gunyverse igy szól:

Wer geht in Schül arayn?
Unsere heilige Idelach.

Wer geht in Schenk arayn?
Unsere Kotzker Chassidimlach.
La, la, la, la, la, la
Unsere Kotzker Chassidimlach. (85).

A szülés körüli népszokások részletesen le vannak irva, ugyszintén a circumcisió és egyebek (101 kövv). A könyv az orosz-zsidó folklore kincses bányája. Az irónő, kinek fiai kitértek, testvére is, csendes bánattal beszél az orosz zsidó intelligenczia zászló elhagyásáról. Biztositása szerint már nem zsidó unokái áhitattal hallgatják emlékezéseit. Azt gondolja, hogy modern hitoktatással lehetne az elharapódzott apostáziát, árulást megállitani.

•

Walter J. von a rabszolgaságról az Ujtestamentomban értekezik népszerü alakban (Die Sklaverei in Neuen Testament, Berlin—Lichterfelde 1915 = Bibl. Zeit-und Streitfragen herausg. v. Kropatschek). Az Ujtestamentumban koránt sincs annyi történelmi és jogi anyag, mint a talmudban, a mi benne van pedig még 1900 év után is kellemetlen. Pál apostol azt mondta, maradjon meg mindenki állapotában, ezt elinterpretálni nem lehet. A talmud ellenben ezt mondatja Istennel: Az én szolgáim, de nem szolgák szolgái — igazi forradalmi hang. A dicső görög filozófia igazolta a rabszolgaságot. Figyelemre méltó azonban, hogy Plato szerint hellén ne legyen rabszolga, csak barbár (14), a mi mutatis mutandis zsidó álláspont. Aristoltees fel van háborodva Plato nézetén, ki a rabszolgát csak félembernek nyilvánitotta, de végeredményben nála is a rabszolga *organon empsychen* lélekkel ellátott szerszám (u. o.) W. azt mondja, hogy Palesztinában a rabszolgákkal jól bántak. „Die Behandlung des Sklaven auf israelitischem Gebiet war eine weit humanere als in Hellas und Rom. In der Tat wurde auch ein Unterschied zwischen diesen beiden Gattungen von Sklaven gemacht" (18). A mit az egyik kéz ad, a másik visszaveszi.

Az idegen rabszolgával is jól bántak, a talmud korában még jobban mint bibliai időben. A zsidó nép még az állatával is jól bánt, a talmud ezt is előirja. A rabszolga prob-

lémát már a Stoa előtt Philo tárgyalta humánus szellemben. Az igazi szabadság belső kincs, a ki igazságos, az szabad, ha rabszolga is. A rabszolga gyakran felülmulja urát a jellem és szellem tulajdonságaira nézve (19). W. maga mondja, hogy Philo zsidó eszméket hellén-bölcseleti értelemben magyaráz. Az evangeliumi nyilatkozatok a 22. lapon vannak összeállitva, ezeken 1900 év mulva nem lehet változtatni. Akkor igy gondolkoztak, a rabszolgaságot nem keresztény eszmék alapján szüntették meg, hanem a humanismus nevében és hallgatólag gazdasági motivumokból. A modern népek a morál nevében beszélnek — zsidó bibliai befolyás —, de önző okokból cselekednek. Ma ezt nem kell bizonyitani. Kár volt Walternek erőlködni.

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Szabolcsi L.*, A leveleki menyegző. Nefelejts. Mayerl. Három zsidó mese, *Budapest* 1919 (Az Egyenlőség kiadása. Ára 5 K.).— IMIT Évkönyve 1918 szerkeszti *Bánóczi J.*, *Budapest* 1918. *Patai J.*, Kabala. Lelkek és titkok, *Budapest* 1919. — *Klein Ábr.* Júszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi c. munkájának IV. V. VI. VII. fejezetei Tóbija ben Mózes héber forditásával. Első izben kiadta, tárgyalta, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta, *Vácz* 1918. dissz.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY